

Полімнія

Геродот

Геродот

Історії в дев'яти книгах

Книга VII

Полімнія

Переклад А. Білецького

1. Коли звістка про марафонську битву дійшла до царя Дарія, Гістаспового сина, хоч він перед тим і був дуже розгніваний на афінян через напад, який вчинили на область Сардів, тепер, як це було цілком природно, його обурення стало ще більшим і він ще наполегливіше поспішив виступити в похід на Елладу. І не марнучи часу, він послав вісників до різних міст(1) із наказом готувати військо і кожному війську він призначив далеко більше того, що вони давали перед тим (2), і військових кораблів, і коней, і збіжжя, і запасів поживи, і транспортних кораблів. Коли накази було подано до різних країв держави, вони почали тримати Азію в постійному заворушенні протягом трьох років, поки забирали до війська найхоробріших воїнів для походу на Елладу і тривали підготування. На четвертий рік повстав Єгипет, який поневолив Камбіс. Ця подія ще більше розлютила Дарія і він прискорив підготування до походу проти обох країн.

2. Проте, коли він готувався до походу на Єгипет і проти Афін, виникли жваві розбіжності думок між його синами щодо питання про царську владу: вони казали, що згідно зі звичаєм персів(1) треба було спершу обрати царя, а потім вирушати в похід. Справді, в Дарія, ще перед тим, як він став царем, народилося троє синів від першої його жінки, дочки Гобрія (2), а після того, як став царем, від Атосси, дочки Кіра, народилося ще четверо синів. Серед перших старшим був Артобазан, а серед других — Ксеркс. Проте через те, що вони були не від однієї матері, то сварилися між собою. Артобазан наполягав, що він старший за всіх синів і що в усьому світі визнається правило, що владу одержує старший син. Із свого боку Ксеркс казав, що він син Атосси, дочки Кіра, і що саме Кір дав персам свободу.

3. Дарій ще не висловив своєї думки, коли саме тоді, під час цих подій(1) прибув до Сусів Демарат, якого було позбавлено царської влади в Спарті і він віддалився в добровільне вигнання з Лакедемону. Ця людина, коли почула про незгоду між синами Дарія, пішла, як кажуть, до Ксеркса і порадила йому додати до його доводів і те, що він народився тоді, коли Дарій був уже царем і мав владу над усією перською державою, а Артобазан народився, коли Дарій ще був приватною особою. Отже, було б не логічно і не справедливо, щоб інший одержав царську посаду. Втім і в Спарті, запевняє Демарат, додаючи це до своєї поради, був звичай(2), коли народжувалися сини перед тим, як

їхній батько став царем, а потім народжувався інший син, коли вже царював його батько, цей народжений після першого, успадковував царську владу. Ксеркс послухався Демарата і пішов за його порадою, а Дарій визнав, що те, що той казав, було справедливим, призначив Ксеркса своїм спадкоємцем. Я сам маю таку думку, що і без цієї поради Ксеркс став би царем, бо Атосса була всемогутньою.

4. Призначив Дарій царем персів Ксеркса і прискорив підготування до походу, але даремно, бо наступного року після цих подій і повстання Єгипту, під час його приготувань сталося так, що сам Дарій помер після царювання протягом тридцяти шести років і так не спромігся помститися ні на Єгипті, який повстав проти нього, ні на афінянах. Після смерті Дарія царство перейшло до його сина Ксеркса.

5. Спочатку Ксеркс не мав охоти вирушати, але збирав військо проти Єгипту. Проте Мардоній, син Гобрія, двоюрідний брат Ксеркса і син сестри Дарія, з близького оточення Ксеркса, і людина, що була найвпливовішою серед усіх персів, багато разів нагадував йому про похід і казав йому: "Великий владарю! Не гаразд, що афіняни, які завдали лиха, не були покарані за все те, що зробили. Але тепер доведи до кінця справу, яку ти взяв на себе, а коли ти напоумиш єгиптян за їхнє зухвальство, виступи проти Афін, по-перше, щоб твоє ім'я згадувалося з шанобою в світі і, по-друге, щоб той, хто хоче виступити проти твоєї країни, добре розміркував, що він робить". Такі доводи підштовхнули Ксеркса здійснити помсту, але до них часто додавалися ще й інші, а саме про те, що Європа — це чудова країна, там ростуть різноманітні плодові дерева(1), вона надзвичайно родюча, і єдиний серед смертних, хто є гідний володіти нею, це великий цар. Таке казав Мардоній, бажаючи для себе нових пригод і ще тому, що хотів сам стати правителем Еллади.

6. Поступово він досяг того, що хотів, і вмовив Ксеркса зробити те, про що той казав. До того ще й інші обставини допомогли йому і посприяли вмовити Ксеркса. По-перше, з Фессалії прийшли вісники від Алевадів(1) і доклали всіх зусиль, щоб умовити Царя виступити проти Еллами (ці Алевади були царями в Фессалії); по-друге, Пейсістратіди, які були в Сусах, казали Ксерксові те саме, що й Алевади, і навіть обіцяли йому ще й багато іншого. Вони прибули в Суси в супроводі афінянина Ономакріта, складача оракулів (2) і видавця оракулів Мусайя, з яким він заприятелював. Цей Ономакріт був вигнаний Гіппархом, сином Йеи-сістрата, буди спійманим на місці злочину Ласом (3), сином Гермонея, коли Ономакріт укинув до збірки оракулів Мусайя оракул про те, той близькі до Лемносу острови зникнуть у морі. З цього приводу 1 шпаРх вигнав Ономакріта, хоч перед тим був зв'язаний із ним міцною приязню. Тоді Ономакріт прийшов разом із ними, і коли всі з'явилися перед Царем і почали всіляко обіцяти його, він виголошував оракули, а якщо серед них було щось таке, що віщувало якесь нещастя ваРваР^*' він не казав про це, але наводив і виголошував найсприятливіше для нил, ніби там було сказане, що якийсь перс перекине міст через Геллеспонт, і розповідав про те, як відбудеться похід. І так викладаючи оракули, він подіяв на Ксеркса, а разом із ним ще й Пейсістратіди та Алевади, що висловлювали свої думки.

7. Скоро Ксеркс переконався, що треба вирушати в похід на Елладу наступного року після смерті Дарія(1), і розпочав перший похід проти єгипетських повстанців. Отже, коли він їх поневолив, то установив у Єгипті рабство, далеко жорстокіше, ніж було за Дарія (2). Ксеркс передав правління країною Ахеменові(3), своєму братові і сину Дарія. Згодом, коли той був правителем Єгипту, через багато років Ахемена вбив лівієць Інарос, син Псамметіха.

8. Після підкорення Єгипту Ксеркс, виряджаючись у похід на Афіни, скликав надзвичайну раду найзнатніших персів(1), щоб вислухати їхні думки і висловити свої. Коли вони зібралися, він звернувся до них із такою промовою(2): "Шановні перси! Я не перший, хто встановлює цей звичай, я успадкував його від предків і додержуватимусь його, як мені це кажуть найстаріші серед вас, що його було встановлено, коли ми забрали владу від мідійців і Кір відсторонив Астіага. Ніколи ще дотепер ми не були бездіяльними, але якесь божество так скеровує нас і ми самі в багатьох випадках вважаємо корисним іти за ним. Які країни підкорили і приєднали до своєї Кір і Камбіс, і мій батько Дарій, ви це добре знаєте, не треба мені ще раз про це згадувати. І я, щойно сів на цей трон, єдиною моєю думкою стало, як би мені не відстати від них, які зійшли на цю високу посаду, і додати до Персії не меншу могутність. Розуміючи це, я вважаю, що, крім того, і славу ми можемо придбати і країну не меншу за цю, що ми маємо, і не менш плідну, також багату на всілякі природні витвори. Водночас ми помстимося і змиємо з себе образу (2). Саме для цього я вас тепер покликав, щоб викласти вам мій намір. Я задумав перекинути міст через Геллеспонт і провести військо до Європи проти Еллади, щоб покарати афінян за все, те, що вони зробили, як ви знаєте, персам і моєму батькові. Звичайно, вам відомо, яке палке бажання мав Дарій піти в похід на цих людей. Але він помер і не зміг помститися. Проте я заради його і заради інших персів не заспокоюся, поки не оволодію і не спалю місто афінян, які перші, як ви знаєте, поклали початок ворожнечі і образили і мене, і мого батька. Спершу вони виступили проти Сардів разом із Арістагором (4) із Мілета, з моїм рабом, і, коли прийшли туди, підпалили священні ліси і храми. Згодом, що вони зробили, коли ми висадилися в їхній країні, а стратегами були Датій і Артафрен, це, я гадаю, ви всі знаєте. Отже, розуміючи, я вважаю, що ми маємо право це зробити з користю для нас. Коли ми поневолимо їх і сусідів, що мешкають у країні фрігійця Пелопа, ми розширимо кордони Персії аж до Зевсового неба (5), бо, ви знаєте, сонце з своєї висоти, напевне, не побачить якусь країну, що не межувала б із нашою, бо з вашою допомогою я всі країни зроблю єдиною державою після того, як пройду через усю Європу. Справді, як я розумію, не залишиться жодного міста, жодного народу, який міг би вступити з нами в бій, коли ми переможемо тих, що про них я сказав. Так і ті, які завинили перед нами, будуть під ярмом рабства, як і ті, що не винуваті перед нами. Отже, ви зможете догодити мені, якщо зробите те, що я вам скажу. Я призначу вам день, коли вам треба буде з'явитися до мене. Нехай кожен із вас поквепиться тоді негайно прийти до мене. І хто приведе з собою найкраще підготоване та споряджене військо, я дам цінні дари, що вважаються найціннішими в нашій країні. Отак воно має бути. Але, щоб ви прийняли

мою волю, я ставлю це на спільне обговорення і прошу вас, хто бажає, висловити свою думку". Так він сказав і цим закінчив свою промову.

9. Після нього слово взяв Мардоній: "Великий владарю! Ти найкращий із персів і не лише з тих, що жили до цих пір, а й із тих, що мають народитися, бо все сказане тобою в промові, найпрекрасніше і найправ-дивіше і більш за все те, що ти не дозволиш іонійцям(1), які живуть у Європі, знущатися з нас, бо вони просто негідники. Було б ганебне, справді, якби ми поневолили, лише через наше бажання збільшити нашу державу, саків та індійців(2), і ефіопів, і ассірійців(3) та інші народи, численні та великі, які ніколи не ображали нас, персів, і тримали б їх під нашою владою як рабів і не помстилися б на еллінах, які перші на нас напали. Чого нам боятися: якого численного війська (4)? Якої господарської могутності? Ми знаємо, як вони воюють, знаємо і наскільки обмежені їхні прибутки. Ми поневолили і тримаємо як наших підданців їхніх дітей, що мешкають на нашій землі і називаються іонійцями, еолійцями та дорійцями. Я сам уже випробував їх, чого вони варті, коли виступив проти них за наказом твого батька, і коли я дійшов до Македонії і вже недалеко було до Афін, проте ніхто не виступив проти мене, щоб дати бій. Отже, як мені кажуть, елліни звичайно починають війни без найменшого приводу, зовсім не обміркувавши, просто через свої легкодумність і глупоту: бо коли вони оголошують один одному війни, вони шукають найпрекрасніше і зовсім рівне місце і йдуть туди і б'ються, а внаслідок цього переможці віддаляються з великими втратами, а щодо переможених, я вже не кажу, бо вони, напевне, зазнають цілковитого розгрому. Коли їм треба буває полагодити свої незгоди, як людям із спільною мовою, то вони роблять це через вісників та посланців іще якось інакше, а не через битви. Проте, якщо їм треба буває за всяку ціну воювати одному з одним, тоді вони знаходять місце, де тяжко буває кожному подолати свого суперника, і там вони випробовують свою долю. Хоч як там було, елліни з таким кепським способом діяти, коли я дійшов аж до Македонії, не додумалися вступити зі мною в бій. А проти тебе, о царю, коли ти поведеш із собою всі війська Азії і всі її кораблі, хто наважиться протистояти і воювати з тобою? Я не уявляю собі, щоб свідомість такої сили не позбавила б еллінів їхнього зухвальства. Але якщо я навіть перебільшую в розрахунках і вони в своєму зухвальстві через незнання справи вступають із нами в бій, то це для них буде добра наука. Вони побачать, що ми незрівнянні на війні. Проте, хоч як там буде, хай ми не проминемо нічого, не випробувавши його, бо ніщо не відбувається само собою, але на цьому світі все відбувається через прикладені зусилля". Такою промовою (5) він, усіляко прикрасивши, виклав Ксерксову думку і закінчив.

10. Всі інші перси замовкли, не наважуючись висловити думку протилежну до висловленої. Тоді Артабан, дядько з боку батька Ксеркса, і через це, виявивши сміливість, узяв слово і сказав: "О царю! Якщо не буде висловлено протилежних думок, не буде можливим вибрати найліпшу з них і доведеться прийняти одну вже висловлену. Проте, коли їх уже буде висловлено, це буде можливим так, як щире золото лише тоді ми визнаємо таким, коли ми його тремо на пробірному камені об інший золотий зливочок і знаходимо, який із обох зливків є найкращим. Адже я і твоєму батькові, моєму братові

Дарію, радив не виступати в похід на скіфів, людей, що в їхній країні ніде нема міст. Але він, сподіваючись, що зможе підкорити кочовиків скіфів, не послухався мене, але пішов у похід і повернувся, загубивши велику частину свого війська, найвідважніших людей. Проте, ти, царю, збираєшся виступити проти людей, які значно перевищують скіфів, і як кажуть, вони видатні войовники і на суші і на морі. І чого ти мусиш побоюватися від них, це мій обов'язок попередити тебе. Ти кажеш, що маєш намір перекинути міст через Геллеспонт і потім провести по ньому твоє військо через Європу до Еллади. Ну, уяви собі, що станеться, якщо ти зазнаєш поразки чи на суходолі, чи на морі, або і там і там, бо ці люди славляться своєю хоробрістю і про це можна судити навіть із того, що самі афіняни розбили таке велике військо, яке пішло в Аттику, очолюване Датієм і Артафреном. Скажімо, їм не пощастило у битвах на суходолі й на морі, але нарешті вони нападуть із своїм флотом і переможуть, а потім попливуть до Геллеспонту і розламають мости: цього слід побоюватися, царю мій. Це не просто припущення, які я роблю на підставі свого розуму, але я маю на увазі можливе нещастя, що його колись ми ледве уникли, коли твій батько з'єднав береги Фракійського Боспору, а потім перекинув міст через ріку Істр і прийшов, щоб завдати поразки скіфам. Чого тільки не робили скіфи, щоб умовити іонійців, яким твій батько доручив охороняти мости на Істрі, поламати переправу! І коли б було прийнято думку інших тиранів і не став би проти Гістіай, мілетський тиран, Персія загинула б. Проте навіть страшно згадати про це, коли доля царя могла залежати від однієї людини. Отже, ти, принаймні, не наражайся на таку небезпеку, без кончої потреби, але послухай мене. Тепер розпусти ці збори, а пізніше, коли тобі забагнеться, після належних роздумів, накажи зробити, що ти вважатимеш за краще. Бо я гадаю, що дуже вигідно приймати добре обмірковані рішення, оскільки навіть тоді, коли і не поведеться, рішення від цього не буде менш правильним, лише доля призвела до того, що воно провалилося. Навпаки, в того, хто нерозважливо прийняв рішення, навіть і тоді, коли воно несподівано принесе успіх, незважаючи на це, воно все ж таки буде нерозважливим рішенням. Бачиш, бог уражає блискавкою великих тварин і не дозволяє, щоб вони розбундючувалися, тоді як малі тварини зовсім його не бентежать. І ще ти бачиш, як він жбурляє стріли завжди в найвищі будови і дерева. Це тому, що богові подобається вражати все, Що надто підноситься. Так буває, що численне військо знищується іншим нечисленним. Коли, наприклад, бог через заздрість наганяє паніку або лякає їх громом так, що вони ганебно гинуть. Адже бог не дозволяє нікому бути надто високої думки про себе, крім його самого.

В усіх справах скvapність призводить до невдачі, з якої виникає для нас велика шкода. Навпаки, якщо хтось стримується, через це йому буває талан, навіть і тоді, коли він цього одразу не бачить, але нарешті він це розуміє.

Отже, царю мій, такі я даю тобі поради. Ну, а ти сине Гобрія, Мар-донію, не кидай порожні слова в повітря щодо еллінів, які недостойні того, щоб про них казати із зневагою. Бо зводячи наклеп на еллінів, ти підбурюєш Царя, щоб він вирушив у похід, і саме для цього, мені здається, ти прикладаєш стільки старанності. Не дай боже, щоб це

сталось. Справді, нічого нема гіршого за обмову, бо в ній є двоє: один, що скривджує, а інший, якого скривджують. Отже, той, хто зводить наклеп, скривджує, бо обвинувачує когось відсутнього, а інший учиняє несправедливість тим, що вірить, не одержавши точних відомостей. А ще інший, який не буває присутнім при розмові, скривджується через те обома, бо один із них звів на нього наклеп, а другий через те, що прийняв його за погану людину. Але, якщо справді існує потреба в поході проти цих людей, то нехай сам цар залишається тут у Персії, а ми обидва дамо наших дітей як заручників і ти очолюй похід, вибравши собі бажаних для тебе людей, і якщо справа царя матиме успіх, як ти це кажеш, тоді нехай будуть убитими мої діти, а разом із ними і я сам. Але якщо події відбудуться так, як я кажу, тоді нехай так станеться з твоїми дітьми, а разом із ними і з тобою, якщо ти повернешся з походу. Проте, якщо ти не схочеш прийняти ці умови і наполягатимеш на тому, щоб іти в похід на Елладу, тоді я тобі заявляю, що хтось із тих, хто тут залишаться, почує, як скажуть, що Мар-доній, принісши велике лихо персам, шматується собаками та хижими птахами(1) десь там у країні афінян або в країні лакедемонців, якщо, мабуть, не перед тим, як прийти туди, і тоді ти зрозумієш, проти яких людей ти намагаєшся вмовити царя піти в похід".

11. Так сказав Артабан, але Ксеркс розгнівався і відповів йому цими словами: "Артабане! Ти брат мого батька і це врятує тебе і ти уникнеш покарання, яке ти заслужив за твої безглузді слова, але я накладу на тебе ганебну кару, на тебе, немужнього і боягузливого, ти не супроводитимеш мене в поході на Елладу, але залишишся тут разом із жінками. А я і без тебе, як я сказав, доведу свою справу до кінця. Нехай мене не називають сином Дарія, сина Гістаспа, сина Арсама, сина Аріарамна, сина Тейспа, сина Кіра, сина Камбіса, сина Тейспа, сина Ахемена, якщо я не помщуся на афінянах, бо я добре знаю, що коли ми залишимося спокійними, вони не будуть спокійними, а вирядяться в похід, я певний цього, проти нашої країни, якщо слід судити з того, що вони зробили без усякого приводу, коли спалили Сарди і напали на Азію. Тепер уже неможливо, щоб хтось із нас відступив. Справа стоїть так: чи ми будемо діяти, чи проти нас будуть діяти, чи всі наші землі підпадуть під владу еллінів(1), або всі їхні землі будуть під владою персів. Адже у ворожнечі, Що нас поділяє, нема нічого третього між двох крайностей. Отже, добре буде тепер, оскільки ми перші постраждали від них, відплатити їм за лихо, що вони нам заподіяли, і нехай я довідаюся про нещастя, яке на мене чекає, коли я піду в похід на цих людей, що колись уже їх поневолив фрігієць Пелоп (2), раб моїх батьків. Він так їх поневолив, що й дотепер ці люди та їхня країна мають ім'я того, хто їх поневолив" (3).

12. На цьому закінчилися промови на нараді. Прийшов час відпочинку, і Ксеркса почала непокоїти думка Артабана і, коли він відклав рішення до ночі, він подумав, що йому нема користі йти в похід на Елладу. Скоро він так подумав і дійшов до такого рішення, як ним оволодів сон. І ось тієї ночі, як переказують перси, він побачив сон, ніби до нього з'явився високий на зріст чоловік: "Отак ти, Персе, змінюєш свою думку і вирішуєш не вести своє військо проти Еллади після того, як ти наказав персам зібрати військо. Ну, не гаразд ти робиш, змінюючи свою думку, і є тут хтось, хто не вибачить

тобі цього. Як ти вирішив у день, так і йди цим шляхом".

13. Так цей чоловік сказав уві сні Ксерксові, і потім здалося йому, що той полетів і зник. Коли розвиднилося, Ксеркс не надав цьому сновидінню жодного значення, але зібрав персів, яких він скликав і перед тим і так сказав їм: "Шановні перси! Пробачте мені, що я так різко змінюю своє рішення, бо я ще не досяг віку(1), щоб зріло розумувати, і ті, які заохочують мене зробити те, що ви знаєте, не залишають мені часу на міркування. Проте, коли я почув думку Артабана, в мене, як у молодого, забуяла кров і я кинув старій людині в обличчя найнедостойніші слова, але тепер я визнаю правильною його думку і піду за нею. Маючи тепер на увазі, що я змінив своє рішення піти в похід проти Еллади, будьте спокійні". Коли це почули перси, вони зраділи і почали його вихвалити.

14. Проте настала ніч і знову той самий сон з'явився Ксерксові і привид сказав йому: "Сине Дарія! Так ти відмовився привселюдно, як я бачу, від походу і зовсім не зважив на мої слова, неначе це тобі сказала якась нікчемна людина? Отже, знай, що коли ти одразу не підеш у цей похід, то ось які наслідки будуть для тебе: як за недовгий час ти став великим і славним, так незабаром ти знову станеш малим і незначним".

15. Ксеркс, заляканий сновидінням, скочив із свого ліжка і послав вісника, щоб той покликав до нього Артабана. Коли Артабан прийшов, Ксеркс сказав: "Артабане! Я на той час не був сповна розуму, коли кинув тобі образливі слова через твою добру пораду. Проте згодом, за деякий час я змінив свою думку і визнав, що треба зробити те, що ти мені порадив. Проте тепер, незважаючи на моє бажання, я не зможу піти за твоєю порадою, бо знай, коли я обмірковував це і змінив своє рішення, до мене уві сні з'явився привид і наполегливо не дозволяє мені йти за твоєю порадою і навіть загрожує мені жахливими наслідками, а після того зникає. Якщо це справді якесь божество, що посилає його до мене, і воно бажає, щоб неодмінно відбувся похід проти Еллади, то такий самий привид має з'явитися і до тебе з таким самим наказом. Тепер, я гадаю, може статися таке: візьми собі всі мої вбрання(1), надягни їх і сідай на мій трон, а потім піди і лягай на моє ліжко".

16. Так сказав йому Ксеркс, а Артабан, хоча спершу не послухався його, бо вважав за недоречне сісти на царський трон(1), нарешті, оскільки цар змусив його, виконав наказ, але перед тим, сказав: "Я, царю мій, однаково поважаю і ту людину, що правильно мислить, як і ту, що готова вірити тому, хто правильно говорить. Ти маєш обидві ці якості, але тебе збочує з правильного шляху спілкування з лихими людьми. Це так, як море, що взагалі корисне для людей, на нього дмуть вітри і, як кажуть, не дають йому залишатися спокійним. Коли ти кинув мені ті гіркі слова, мене не стільки це засмутило, скільки те, що було запропоновано два рішення для персів; одне, яке роздмухувало пиху, і друге, що намагалося обмежити її, мовляв, погано, коли хтось навчає душу завжди бажати більшого, ніж вона має, і ось, я кажу, з цих двох рішень ти вибрав найнебезпечніше для тебе і для персів. Отаке тепер, коли ти прийняв найбільш правильне, ти кажеш, що хочеш відмовитися від походу на Елладу, бо якесь сновидіння, послане богом, відвідує тебе і не дозволяє тобі відмовитися від рішення піти в похід.

Але, сине мій, мабуть, і це не від богів. Бо всі ці сновидіння, що крутяться і тут, і там, і з'являються людям, я тобі дам пояснення щодо них, адже я на стільки років старший від тебе. Вони бувають такими, що ми уві сні бачимо те, про що ми думали в день, а ми за останні дні настільки були зайняті цим походом. Але якщо випадково це не так, як я про нього гадаю, а справді буде, як ти сказав і я хочу сказати, нехай з'явиться і мені, так як і тобі, цей привид і дасть мені свій наказ. Незважаючи на все це, він не може з'явитися мені, коли я одягнений у своє вбрання, а не в твоє, коли я спатиму на своєму, а не твоєму ліжку. Отже, так чи інакше він має з'явитися. Бо, хоч як там було, те, що ти бачив уві сні, воно, звичайно, не таке вже базглузде, щоб, побачивши мене, вважатиме, ніби це ти, судячи з убрання. Ну а якщо воно не візьме мене до уваги і не зволить з'явитися до мене, чи буду я в твоєму вбранні, чи в своєму, тоді як тебе воно часто відвідує, це треба нам тепер перевірити, бо якщо справді воно постійно відвідує тебе, тоді і я повірю, що воно послане богом. Втім, якщо твоє рішення залишається незмінним, хай буде по-твоєму і не треба тобі його змінювати, і я спатиму в твоєму ліжку. Ну, так я і зроблю тепер і хай воно і мені з'явиться. Але до тих пір я наполягатиму на своїй думці".

17. Так сказав Артабан, сподіваючись, що він зможе довести, що сказане Ксерксом не має значення, і зробив, як йому було наказано: надяг Ксерксове вбрання, сів на царський трон і, коли потім він пішов спати, і його перемиг сон, до нього з'явився той самий привид, який з'являвся до Ксеркса, встав над Артабаном і сказав йому: "Ти той, хто намагається відвернути Ксеркса від походу на Елладу, мабуть через турботу про нього? Але ні в майбутньому, ні тепер тобі не вдасться відвернути того, що визначено долею. Що ж до Ксеркса, що з ним станеться, якщо він не схоче послухатися мене, я вже сказав йому самому".

18. Так загрожував Артабанові привид і водночас намагався виколоти йому очі розпеченим залізом. І Артабан схопився з ліжка, закричав, побіг і сів біля Ксеркса і розповів йому докладно, що він побачив уві сні і ще додав до цього: "Я, царю мій, як людина, що бачила досі руйнацію багатьох могутніх держав від інших менших за них, я не хотів, щоб твій юний вік призвів тебе до нещастя, бо я знаю, що негаразд бажати чогось надміру, я маю на увазі похід Кіра проти массагетів, а ще й похід Камої-са проти ефіопів і, нарешті, я брав участь із Дарієм у поході проти скіфів. Про це я знаю і гадаю, що якби ти залишився спокійним, тебе благословляв би цілий світ. Проте, якщо тепер якась надлюдська сила штовхає нас проти еллінів, як здається, то на них обрушиться якась послана богом біда, і я сам зараз змінюю свою думку і підтримую твою. І ти сповісти персам наказ бога і накажи їм пристосуватися до перших твоїх указівок для підготування і здійснити всі твої заходи, бо сам бог дає нам свою підтримку, і наскільки це залежить від тебе, дивись, щоб не було чогось упущено". Після їхньої розмови вони були натхнені цим сновидінням і одразу, щойно розвиднілося, Ксеркс оголосив своє рішення персам, а Артабан, який перед тим єдиний виступав проти нього, тепер почав прискорювати підготування до походу.

19. Ксеркс уже остаточно вирішив почати похід, коли уві сні він побачив третє

видіння, і коли про нього почули маги, то витлумачили його так, що в ньому йшлося про долю всієї землі і воно означало, що всі люди будуть підкорені Ксерксові. А сновидіння було таке: Ксерксові здалося, нібито він був увінчаний паростком маслини(1) і її віти покрили всю землю, а потім вінок, що був у ньому на голові, зник. Щойно маги дали своє тлумачення, одразу кожен із персів, що там зібралися, повернувся до своєї сатрапії і, оскільки кожен хотів одержати обіцяні подарунки, він доклав усіх зусиль, щоб виконати цареві накази, а Ксеркс почав збирати військо в кожному куточку Азії.

20. Протягом чотирьох років після підкорення Єгипту(1) він готував військо і все, що для нього потрібне, і наприкінці п'ятого року вирушив у похід із великою силою війська. Справді, з усіх походів, про які ми знаємо, це без сумніву був найбільший. І настільки, що похід Дарія проти скіфів порівняно до цього здавався мізерним, а також й інші походи, як похід скіфів, коли вони переслідували кіммерійців і вдерлися до країни мідійців, і підкорили майже всю Передню Азію, і поневолили її, за віщо пізніше Дарій хотів помститися на них, і навіть, як кажуть, похід Атрідів на Ілін, як і ще інший, що відбувся до Троянської війни, похід місійців і тевкрів (2), які пройшовши через Боспор у Європу, поневолили всіх фракійців і дійшли до Іонійського моря і далі на південь до ріки Пеней.

21. Всі ці походи, що відбулися колись, та крім них ще й інші, не можна було порівняти з цим Ксерксовим походом. І, справді, яких тільки народів не вів із собою з Азії на Елладу Ксеркс, які потоки вони поосушували, п'ючи воду, крім великих рік? Одні з них приставили кораблі, інші повинні були приставляти піхоту, ще іншим наказано було крім війська та кораблів дати судна для перевезення коней, ще іншим приставити довгі кораблі(1) для будування мостів, та ще іншим продовольство і кораблі.

22. І насамперед, оскільки відряджені в попередні походи зазнали катастрофи, пливучи навколо Афону, Ксеркс перед тим за три роки провадив роботи на цьому Афоні. В Елаюнті(1) на Херсонесі стояли на якорі трієри і, відпливаючи звідти, загони всіх народів, що були у війську, по черзі один за одним копали землю під ударами канчуків, копали також і мешканці Афонської області. Догляд за роботами доручено було Бубарієві, сину Мегабаса, і Артахаєві, сину Артая, обидва вони були персами. Афон — це велика і славнозвісна гора, яка доходить до моря і залюднена. Там, де вона знижується з боку суходолу, ця гора становить свого роду півострів, що з'єднується перешийком завдовжки приблизно в дванадцять стадій. Цей перешийок рівний і має лише невеликі підвищення з боку моря, там, де місто Акант (2) і до протилежного міста Торони. На цьому перешийку, де закінчується гора Афон, є еллінське місто Сана, а також інші міста за Саною на Афоні, які Перс захотів зробити не розташованими на півострові, а на острові, а вони такі: Діон, Олофікс, Акротоон, Тассос, Клеони. Це міста на Афоні.

23. А ось як приступили до прокопування каналу варвари(1), спершу розподіливши ділянки землі між народами. Спочатку вони провели пряму лінію через Сану, а коли канал заглибився, одні з них залишилися на глибині і продовжували копати, інші весь

час передавали викопану землю іншим, що стояли вище від них на риштуваннях. Ці брали і передавали ще іншим, які були нагорі, виносили і викидали землю. Коли у всіх інших, за винятком фінікійців, завалилися прямовисні стіни каналу, їм доводилося виконувати подвійну роботу, бо вони робили верхню і нижню частину каналу однакової ширини і від цього ставалися завали. Проте фінікійці і в інших справах виявляли свою досвідченість, так і в цій справі. Коли вони за жеребом одержали свою ділянку, то почали копати, залишаючи в горішній частині подвійну ширину, ніж ширина самого каналу. Коли вони продовжували копати, рівчак звужувався і, нарешті, коли вони дійшли до дна, то ширина його була така, як і в інших. Там була галява, на якій улаштовано базар і торгівлю, що ж до хліба для робітників, то їм постійно привозили борошно з Азії.

24. Як я роблю висновок у своєму умі, Ксеркс наказав прорити канал(1) через свою пиху, він хотів цим показати свою силу і залишити щось на спогад про неї. Бо можна було без усяких зусиль перетягти кораблі через перешийок, а він наказав прорити канал до моря такої ширини, щоб у ньому могли пропливти на веслах дві трієри одна поряд з іншою. Тим-таки людям, що копали канал, було наказано перекинути мости через річку Стрімон.

25. Так він порядкував і водночас наказав приготувати для мостів кодоли з папірусу та білого льону(1). Це він доручив фінікійцям та єгиптянам. І ще доручив їм запасати харчі для війська, щоб не страждали від голоду люди та тварини, коли їх поведуть у похід на Елладу. Він запросив відомості про краї і дав наказ розмістити харчі по належних місцях, і щоб їх приставили туди з усіх кінців Азії, один сюди, а другий туди на вантажних суднах та поромах. Хоч як було, більшість збіжжя вони завезли до того місця Фракії, що називається Левке Акте (2), інші перевезли його до Тіродізи (3) в області Перінта, ще інші — до Доріска, інші — до Еїони, що біля Стрімону, і ще інші, нарешті, до Македонії, всі відповідно до одержаних наказів.

26. Поки вони виконували доручену їм справу, на цей час усе сухопутне військо було зосереджено і вирушило з Кріталлів у Каппадокії(1) з Ксерксом на чолі в Сарди, бо там було наказано зосередитися всьому війську, яке мало йти сухоходом разом із самим Ксерксом. Хто тоді з усіх начальників привів із собою найкраще озброєне військо і одержав у винагороду царські дари, я цього не знаю, навіть я не знаю нічого, чи тоді йшлося про це. Коли вони переправилися через ріку Галій, вони вступили у Фрігію і, перетягши її, прибули в Келайни, звідки витікають джерела ріки Меандру і ще однієї, не меншої від нього, що має назву Катарракт. Вона витікає просто з агори Келайнів і вливається в Меандр. Там висить шкіра силена Марсія, яку згідно з фракійським переказом здер із нього Аполлон і повісив її там.

27. До цього міста прийшов і залишився там лідієць Піфій(1), син Атія, і надзвичайно розкішно почастивав усе царське військо і самого Ксеркса, і охоче дав гроші на військові витрати. Коли Піфій передав цей цінний дар, Ксеркс запитав присутніх там персів, хто такий цер Піфій і які він має статки, що може дати стільки грошей. І вони відповіли йому: "О царю! Це той, що подарував твоєму батькові Дарію

золоту чинару та золоту виноградну лозу. Він і тепер найбагатша людина на світі після тебе, наскільки ми знаємо".

28. Ксерксові здалися дивними ці останні слова і він сам повторив своє запитання Піфієві, яке той має багатство. І той відповів йому: "Царю мій! Я не утаю і не посилатимуся на щось, ніби я не знаю, яке моє багатство: я знаю, яке воно і скажу тобі точно, яке воно, бо одразу, скоро я довідався, що ти йдеш у похід на Елладу, я захотів дати тобі гроші на війну і з'ясував, і підрахувавши виявив, що маю срібла дві тисячі талантів і золота чотири мільйони дарейків без сімох тисяч. І все це я передаю тобі в дар: як на мене, то мені досить того, що маю від своїх рабів і від земель".

29. Так він сказав, а Ксеркс, дуже цим задоволений, відповів: "Друже лідійцю! Я відтоді, як покинув перську землю, досі не зустрічав людини, яка б хотіла виявити таку гостинність моему війську і яка б прийшла до мене і без усякої вимоги дала б гроші на війну, крім тебе. А ти розкішно почастував моє військо і дав багато грошей. Отже, я дам тобі як винагороду такі почесні дари: я проголошую тебе моїм другом і ще дам тобі сім тисяч статерів, яких тобі не вистачає до чотирьох мільйонів, щоб у тебе була повна сума і округле число. Тепер ти візьми собі сам те, що придбав, і будь завжди таким, як тепер, і якщо ти так зробиш, ти не жалкуватимеш ні зараз, ні в майбутньому".

30. Це він сказав йому і так і зробив, і далі продовжив свій шлях на захід. Він пройшов через фрігійське місто, що називається Анава, оминув озеро, де добувають сіль, і прибув до Колоссів(1), великого міста Фрігії. Там річка Лік спадає в яругу, зникає в ній (2) і знову з'являється на відстані приблизно п'яти стадій і вливається в Меандр. Виступивши з Колоссів, військо прибуло на кордон Фрігії та Карії, в місто Кідрари, де стоїть стовп, поставлений Крезом, щоб позначити в написі кордон обох цих країн.

31. Із Фрігії він перейшов у Лідію, де шлях поділяється на дві галузі і одна з них ліворуч веде до Карії, а той, що праворуч, веде до Сардів, і якщо хтось піде цим шляхом, йому неодмінно доведеться переправитися через Меандр і пройти через місто Каллатеб, де люди займаються виготовленням меду з тамарикса та пшениці. Ідучи цим шляхом, Ксеркс надібав на чинару(1), яку за її красу обдарував золотими оздобами, і доручив піклуватися про неї одного з своїх "безсмертних" (2), а на другий день він прибув до столиці Лідії.

32. Прибувши в Сарди, він послав вісників до Еллади, щоб вони зажадали землю і воду і заздалегідь приготували обід для Царя: він відрядив посланців із вимогою землі до всіх інших міст, за винятком Афін і Лакедемона. Після цього ще й удруге він послав зажадати землю та воду через таке міркування: всі, хто перед тим не дали цього посланцям Дарія, він був певний, що вони тепер, злякавшись, дадуть. Отже, саме про це він хотів дізнатися і для цього відрядив своїх вісників.

33. Згодом він, підготувавшись, вирушив до Абідоса. Тим часом ішли роботи для з'єднання мостом Азії з Європою. Є там на Геллос-понтському Херсонесі, між містами Сестом і Мадітон, скеляста коса(1), яка випинається в море навпроти Абідоса, де пізніше, за кілька років, коли стратегом був Ксантипп (2), син Аріфрона, афіняни спіймали перса Артаікта (3), правителя Сеста, і прибили його живцем до дошки: перед

тим він загнав жінок у святилище Протесілая в Елаюнті і там знущався з них.

34. Отже, в напрямі до цієї коси і, виступивши від Абідоса, вони почали будувати мости, ті, кому було наказано це робити, один міст із кодолами з білого льону робили фінікійці, інший єгиптяни з кодолами з папірусу. Сім стадій має протока від Абідоса до протилежного берега. Вже міст було перекинуто, коли знялася страшна буря і порозбивала на тріски всі мости.

35. Коли про це довідався Ксеркс, він у гніві наказав шмагати Геллеспонт триста разів і кинути в море пару кайданів. Я чув навіть, що крім того він послав туди інших майстрів, щоб вони затаврували Геллеспонт'. Напевне відомо, що Ксеркс, коли шмагали Геллеспонт, наказав повторювати такі варварські та безглузді слова: "Гірка вода, владар накладає на тебе цю кару, бо ти його образила, а він тебе нічим не скривдив. І цар Ксеркс перейде через тебе, чи ти хочеш, чи ти не хочеш цього. І справедливо, звичайно, ніхто з людей не принесе тобі жертви, ти каламутна та солоня річка!" І не лише море він наказав покарати в такий спосіб, а ще наказав відрубати голови тим, хто наглядав за спорудження мостів на Геллеспонті.

36. І ті, кому була доручена ця неприємна справа, виконали її, а інші будівники знову почали споруджувати міст(1). І ось як вони їх споруджували: зв'язали між собою як підпору для моста шістдесят пентеконтер і трієр і як підпору для іншого моста триста чотирнадцять, і їх розташували під прямим кутом до течії з Понту Евксіну і навпроти течії Геллеспонту так, щоб течія тримала кодоли натягненими. Зв'язавши їх, вони кинули величезні якорі, одні для моста з боку Понту Евксіну супроти вітрів, що дмуть із Понту, та інші для другого моста з боку заходу та Егейського моря, західного та південного вітрів. У трьох місцях поміж пентеконтер і трієр вони залишили проходи, Щоб там могли пропливти, коли треба, до Понту або з Понту вузькі суда до Єгипетського моря. Після цього вони натягли кодоли з суходолу, накрутивши їх дерев'яними коловоротами, але на цей раз вони не використали окремо кодоли кожного гатунку, а використали для кожного моста дві кодоли з білого льону і чотири з папірусу. Щодо їхньої товщини і на вигляд вони були однакові, але льняні були порівняно важчими, бо важили один талант кожен лікоть. Коли вони пов'язали обидва береги протоки, вони розпиляли стовбури дерев, надали їм однакової ширини з мостами і розмістили їх рядами на натягнутих кодолах, а потім поклали на них навхрест інші бантини. Потім поверх них поклали дошки, а на ці міцно закріплені дошки насипали землю і, втрамбувавши її, зробили з обох боків мостів загороди, щоб в'ючні тварини та коні не лякалися моря, побачивши його з мостів.

37. Коли було закінчено будівництва мостів(1) і роботи на Афоні, прийшла відомість, що і насипи в гирлах каналу уже готові, що їх зробили на випадок наводнення, аби не заливало водою гирла каналу, закінчено і самий канал, тоді військо, яке зимувало і було зовсім готове, скоро настала весна, вирушило в похід із Сардів, щоб попрямувати до Абідоса. Воно вже вирушило, коли сонце покинуло своє місце на небі і зникло, хоча не було хмар, щоб його закрили, і небо було зовсім чисте, а вдень настала темрява (2). Коли Ксеркс це побачив, він щось зрозумів, збентежився і запитав магів, що це могло

вішувати. Вони йому відповіли, що це пророкує еллінам (3) зруйнування їхніх міст, бо, сказали вони, еллінам сонце дає знамення про майбутнє, а персам — місяць. Коли це почув Ксеркс, він дуже зрадів і продовжив свій похід.

38. Коли лідієць Піфій, який ішов на чолі війська, перелякався від цього небесного явища і з сміливістю, яку йому навiali Ксерксові дари, прийшов до Ксеркса і сказав йому: "Великий владарю! Я хотів би попросити тебе, щоб ти зробив для мене щось, що для тебе незначне, але для мене, коли я одержу це, має велике значення". Ксеркс уявляв собі, що він попросить його щось інше, а не те, що його попросив, відповів йому, що виконає його прохання, і наказав йому переказати його прохання. І той, щойно це почув, насмілювався і почав: "Великий владарю! В мене п'ятеро синів і вийшло так, що всі вони служать у твоєму війську, яке йде в похід на Елладу. Отже, царю мій, зглянься на мій вік і відпусти з свого війська хоча б одного з моїх синів, старшого, аби він піклувався і про мене, і про моє майно. А інших чотирьох візьми з собою і я бажаю тобі здійснити все, що ти задумав і повернутися живим і здоровим!".

39. Ксеркс страшенно розлютився і так відповів йому: "Негіднику! Ти наважився, коли я сам виступаю в похід на Елладу і тягну з собою і моїх синів, і братів, і родичів, і моїх друзів, ти наважився клопотати про твого сина, ти, мій раб, який мусить мене супроводити з усією своєю родиною, і навіть і з своєю жінкою? Тепер пам'ятай таке, що у вухах людей перебуває їхня душа, яка, почувши щось корисне для неї, наповнює радістю тіло, а почувши щось протилежне до цього, спалахує гнівом. Отже, оскільки ти зробив уже багато доброго та обіцяв ще зробити, ти не хвалитимешся, що перевершив царя в щедрості, але через те, що тепер ти змінився і поводишся з такою безсоромністю, ти не матимеш того, що заслужив, але трохи менше від того. Тебе і чотирьох твоїх синів рятує обов'язок гостинності, але один, якого ти так любиш, він заплатить своїм життям за твою хибу". Після такої відповіді він наказав одразу тим, справою яких було виконувати такі накази, знайти старшого сина Піфія, розрізати його навпіл, а потім повісити одну половину його тіла праворуч на шляху, а другу половину — ліворуч і цим шляхом має пройти військо. Вони виконали це і після цього там почало проходити військо.

40. Першими пройшли носильники та в'ючні тварини, а за ними військо з різних народів упереміш, а не окремо. Коли половина цього війська пройшла, утворився на шляху порожній проміжок, і так ідучи вони не стикалися з царським почтом. Перед царем ішли тисяча добірних вершників із усіх персів, далі тисяча списоносців і вони також вибрані з усіх персів. Вони тримали списи вістрями додолу(1). За ними виступали десятеро священних коней, що називалися нісайськими, розкішно прикрашених. (Вони називаються нісайськими конями ось через те, що в Мідії є велика рівнина, що називається Нісайон. Отже, ці величезні коні пасуться на тій рівнині.) За цими десятима кіньми їхала священна колесниця Зевса (2), яку везли вісім білих коней, а позаду від цих коней ішов пішки візник, тримаючи віжки, бо, звичайно, жодна людина не може стояти на цій колесниці. Далі за ними їхав сам Ксеркс на колесниці, яку везли нісайські коні. Поряд із ним ішов візник, на ім'я Патірамфій, перс, син Отана.

41. У такому порядку виступав Ксеркс із Сардів і, коли йому хотілося, він пересаджувався з колесниці на критий візок. За ним ішли списники, найхоробріші і найшляхетніші з персів, тримаючи списи за звичаєм оберненими долі. Далі їхали вершники, ще тисяча добірних персів, а за кіннотою ще десять тисяч добірних персів, які йшли пішки. Тисяча з них на нижньому кінці списа замість ремінців мали золоті гранатові яблучка і вони оточували ще інші дев'ять тисяч, а ті, яких вони оточували, мали срібні гранатові яблучка. Золоті яблучка мали ще ті, що тримали списи вістрями долі, а ті, що йшли безпосередньо за Ксерксом, мали на списках яблука. За цими десятима тисячами йшли слідом десять тисяч кінних персів. За цією кіннотою було залишено порожній простір в дві стадії, а за ним ішло інше нерегулярне військо.

42. Перське військо з Лідії підійшло до річки Каіку і до місійської країни, а посуваючись далі за Каік, залишило ліворуч гору Кан(1), через Аттатней до міста Карена. А звідти перетяло рівнину Теби (2) і пройшло біля міста Атраміттея і Пеласгійського Антандра. Обійшовши зліва Іду, воно заглибилося в область Іліона. І коли вони заночували в передгір'ях Іди, загримів грім і на військо впали блискавки і повбивали чимало людей.

43. Коли військо прибуло до ріки Скамандр(1), яка була першою рікою, відтоді, як вони вирушили з Сардів, і почали переправлятися, води Скамандра пересохли і їх не вистачило щоб напилася військо і тварини. Отже, кажу, ледве Ксеркс прибув до цієї річки, він зійшов на Пріамів Пергам, який йому дуже кортіло відвідати. Огледівши його, він запитав і йому докладно все з'ясували. Він приніс у жертву тисячу биків Афіні Іліонській (2), а маги зробили зливання на честь героїв. Після завершення цих обрядів уночі на табір напав панічний страх. Коли розвиднилося, вони вирушили звідти, залишивши ліворуч міста Рой-тейон, Офрініон і Дардан, який межує з Абідосом, і ще ліворуч залишили Гергіту (3), місто тевкрів.

44. Коли вони прибули в Абідос, Ксеркс побажав оглянути всі свої війська. І оскільки для нього було споруджено абідосцями за наказом царя на одному горбі(1) бельведер із білого мармуру, там він сидів і дивився на узбережжя і оглядав сухопутне військо та кораблі. Коли він так дивився, йому заманулося побачити змагання в швидкості кораблів. Відбулося це змагання, і переможцями виявилися фінікійці з Сідона, і він був у захваті від цього змагання і від свого війська.

45. Коли він побачив, що весь Геллеспонт укрито кораблями, а всі узбережжя та рівнини Абідоса рояться людьми, Ксеркс на одну мить почув себе найщасливішим, а потім заплакав.

46. Це помітив Артабан, його дядько з боку батька, той, що спочатку так невимушено висловив свою думку і спробував був відмовити Ксеркса від походу на Елладу, ця людина побачила, що Ксеркс заплакав і запитала його: "Царю мій! Наскільки протилежне одне до одного, те, що сталося з тобою зараз і те, що було невдовзі перед тим: я хочу сказати, що спершу ти був у захваті, а зараз плачеш". Ксеркс відповів йому: "Я думав, наскільки взагалі коротке людське життя, і занедужала душа моя, що з усіх них, яких, звичайно, так багато, за якісь сто років жоден не

житиме". Тоді Артабан, відповідаючи, сказав йому: "Є ще й інше, від чого ми страждаємо в нашому житті, ще гірше від цього. Адже протягом нашого життя, що таке коротке, нема людини такої щасливої ні серед цих, ні серед інших, яка б через те, що з нею ставалося не один раз, а багато разів, не хотіла краще померти, ніж жити. І нещастя, що з нами трапляються, та хвороби, що нас мордують, роблять так, що наше життя здається нам довгим, хоч воно, насправді, коротке. Отже, смерть, коли наше життя своє тягарем для нас, буває бажаним визволенням, і бог, який дав нам випробувати в нашому житті якусь насолоду, виявляється в цьому заздрисним".

47. Ксеркс на це відповів такими словами: "Артабане! Доля людини саме така, як ти це описуєш, але залишимо це осторонь, не будьмо зосереджуватися на таких сумних думках, бо в наших руках тепер наше щастя. Лише скажи мені: якщо те, що ти бачив у своєму сні, не зробилося б тобі таким ясным, ти додержувався б твоєї колишньої думки, коли намагався відрадити мене від походу на Елладу, чи змінив би свою думку? Ну, скажи мені відверто". Артабан відповів йому так: "Царю мій! Видіння, що з'явилося мені уві сні, я бажаю, щоб так і відбулося, як воно наказало і ми обидва бажаємо. Проте я і тепер ще побоююся і не маю душевного спокою, коли роздумую над усім цим і зокрема, коли бачу, що дві речі, найважливіші за всі, виявляються ворожими тобі".

48. На це Ксеркс відповів так: "Дорогий мій чоловіче, що це за дві речі, такі ворожі для мене? Що саме з цих двох? Може ти хочеш сказати щось про кількість сухопутних військ і гадаєш, що еллінське військо значно перевищує наше, або наш флот гірший за їхній флот, або і те й інше? Отже, я хочу сказати тобі, на твій погляд, здається, що наші сили менші від їхніх, тоді можна було б швидко набрати ще й інші".

49. Артабан відповів йому: "Царю мій! Звичайно, розумна людина не може сказати нічого недоброго про наше військо, ні про число кораблів. І якщо ти набереш більше людей і кораблів, ці обидві речі, про які я тобі кажу, стануть ще більш ворожими для тебе. І обидві вони — це земля та море. Адже море не має ніде, я гадаю, такої великої гавані, яка, коли здійсниться буря, могла б умістити весь цей флот і забезпечити безпеку кораблів. І тим більше, що потрібна не одна якась гавань, але треба, щоб були гавані по всіх узбережжям, поблизу яких ти пливтимеш. А коли не буде гаваней, щоб там притулитися кораблям, знай, що доля порядкує людьми, а не люди долею. І тепер, коли я виклав тобі одну з двох небезпек, я розповім тобі про другу. Земля, май це на увазі, є ворожою тобі з такої причини. І якщо навіть, припустимо, на твоєму шляху • не буде жодної перешкоди, дедалі ти ітимеш, посуваючись наосліп, тим більш ворожою вона стає для тебе, бо скільки б не щастило людині, вона ніколи не задовольняється. І так у твоєму випадку, якщо ніхто не чинитиме тобі опору, я кажу, що простір країни збільшуватиметься, коли минатимуть дні, і призведе до голоду. Найкращим для людини є, коли вона посувається з обережністю і накреслює свої плани, зважаючи на все, що може з нею статися, а у виконанні планів виявляє сміливість".

50. Ксеркс так відповів Артабанові: "Артабане! Про все це ти дуже розумно міркуєш, проте не треба тобі всього лякатися і так докладно на все зважати. Бо природно, якщо ти хочеш у кожній справі, яка перед нами виникає, зважити на всі

можливості, ти ніколи нічого не довершиш і краще поводитися сміливо і в такий спосіб уникнути хоча б половини сумних наслідків, ніж заздалегідь лякатися всього, що може відбутися і так нічого ніколи не закінчити (2). Знову, якщо зважатимеш на кожну думку, яку тобі висловлюють, і не протистиши їй свої ґрунтовні заперечення, ти допустиш помилку, як і той, хто висловив думку, протилежну твоїй. Це призводить до однакових наслідків: як може хтось, будучи людиною, знати щось напевне? Це, як гадаю, зовсім неможливо. Отже, люди дії, здебільшого виграють, а інші, які вдаються до дрібниць і вагаються, програють. Бачиш, якої могутності досягла Персія. Коли б царі, що були переді мною, дотримувалися б політики, схожої на твою, або не додержуючись такої політики, мали б таких радників, ти не побачив би ніколи, що Персія досягла такої могутності, а тепер ті, хто нехтували небезпеками, довели її до цієї висоти. Отже, великі досягнення звичайно досягаються з великими небезпеками. А ми, бажаючи наслідувати їх, починаємо наш похід в найчудовішу добу року і, поневоливши всю Європу, повернемося, ніде не зазнавши голоду і не наразившись на якусь іншу прикрість. По-перше, тому, що ми веземо з нами велику кількість харчів, а крім того, куди б ми не вступили, в нас буде досить збіжжя, яке вирощують мешканці тих країв, адже люди, проти яких ми йдемо, хлібороби, а не кочовики".

51. Після того Артабан сказав: "Царю мій! Оскільки ти не дозволяєш нікому ні перед чим вагатися, проте прийми від мене одну пораду, бо коли йдеться про багато справ для обговорення, воно неодмінно затягається. Кір, Камбісін син, підкорив персам і змусив виплачувати данину всю Іонію, за винятком Афін(1). Отже, цих людей я раджу тобі не вести аж ніяк проти їхніх батьків, бо і без них ми зможемо подолати наших ворогів. Адже вони, якщо підуть разом із нами, неодмінно будуть або найнесправедливішими, намагаючись поневолити свою метрополію, або будуть найсправедливішими, допомагаючи афінянам зберегти їхню свободу. Отже, коли вони будуть найнесправедливішими, вони не принесуть нам багато користі, а коли вони будуть найсправедливішими, тоді вони спроможуться завдати багато шкоди твоєму військові. Отже, згадай і про давнє прислів'я, що людина одразу після початку не може передбачати кінець".

52. На це Ксеркс відповів: "Артабане! В думках, які ти висловив, ти без сумніву помиляєшся і, власне, в тому, що боїшся, чи не зрадять нас іонійці через свої почуття, що про них ми маємо найнадійніший доказ: і про це ти й сам можеш судити та й інші, які супроводили Дарія в поході на скіфів, бо тоді вони могли чи знищити все перське військо, чи врятувати його, проте вони виявили свої почуття справедливості та відданості і не завдали нам жодної шкоди. Крім того, вони залишили в нашій країні своїх дітей і своїх жінок і все своє майно, і тобі не спало на думку, що вони могли б учинити нам прикрість. Отже, і цього не слід тобі побоюватися, але будь певний і постарайся захистити мою родину та мою державу, бо лише тобі серед усіх я доручаю моє берло".

53. Так він сказав і відіслав Артабана до Сусів, а потім покликав до себе найславніших персів. Коли вони прийшли до нього, він звернувся до них із такою

промовою: "Я вас покликав, шановні перси, і я хочу, щоб ви були хоробрими людьми і не принизили подвигів наших предків персів, великих і подиву гідних, щоб кожен із вас зокрема і всі ви разом приклали всі зусилля, бо висока мета, яку ми поставимо перед собою, рівною мірою обходить усіх нас. Я попереджую вас, щоб у цій війні ви використали всі ваші можливості і ось із якого приводу: згідно з відомостями, що я їх маю, люди, проти яких ми виступаємо, хоробрі і якщо ми їх переможемо, вже жодне військо на світі не зможе чинити нам опір. А зараз помолімось богам, які протегують нашій перській країні, і нехай почнеться похід".

54. Цього дня вони готувалися до походу, а наступного дня чекали на схід сонця, бо хотіли побачити його і палили на мостах різні пахощі і вкладали на шляху миртове гілля. Щойно піднялося над обрієм сонце, Ксеркс зробив зливання на честь моря з золотого келеха і водночас виголосив молитви до сонця(1), щоб із ним не сталося якогось лиха, що могло б завадити йому завоювати Європу, поки він не дійде до її краю. Після молитви він кинув келих у Геллеспонт, а також іще золотий кратер і перський меч, який називається акінаком. Про ці речі я не можу сказати з певністю, чи він кинув їх у море як присвячені сонцеві, чи він розкався в тому, що наказав відшмагати Геллеспонт, і хотів виправити зроблений ним у гніві вчинок і кинув ці речі як дар морю.

55. Коли закінчилися ці церемонії, почала проходити мостом, тим, що з боку Понту Евксіну, вся піхота та вся кіннота, а тим мостом, що з боку Егейського моря — обоз та обслуга. На чолі виступили десять тисяч персів, усі з вінками на голові, а за ними основні частини війська, що склалися з суміші різних народів. Вони проходили цілий день і ще наступного дня, попереду вершники і ті, що тримали списи вістрями додолу. І вони також мали вінки на голові. За ними йшли священні коні і священна колесниця, потім їхав сам Ксеркс і списоносці, та тисяча вершників, а позаду все інше військо. Водночас і кораблі вирушили до протилежного узбережжя. Проте я чув, що цар пройшов мостом після всіх.

56. Коли Ксеркс переправився в Європу, він оглянув своє військо, що посувалося під ударами батогів. Його військо йшло протягом семи днів і семи ночей, не зупиняючись ні на хвилину. Ксеркс уже перейшов через Геллеспонт, коли, як кажуть, один— геллеспонтець сказав: "Зевсе! Навіщо ти прибрав образ перса і змінив ім'я Зевса і назвався Ксерксом і привів із собою машканців усієї землі і хочеш згубити Елладу, хоча в твоїй руці було таке зробити і без усього цього?"

57. Коли всі отак пройшли і були готові продовжити похід, там сталося чудо, якому Ксеркс не надав значення, хоч його легко було розтлумачити: отже, кобила народила зайця. Це чудо ясно означало, що Ксеркс поведе своє військо проти Еллади з такими пишністю та бундючністю, але щоб урятувати своє життя, повернеться до того місця, з якого вирушив, біжачи як заєць. На той час, коли він був у Сардах, сталося ще одне чудо, що стосувалося до нього, одна ослиця народила віслиюка з двома статевими органами, чоловічим над жіночим.

58. Обом цим явищам Ксеркс не надав жодного значення і продовжував свій похід у супроводі піхоти, а флот, пливучи з Геллеспонту(1), проходив уздовж берегів у напрямі,

протилежаю до просування піхоти. Флот плив на захід до мису Сарпедонія, куди він мусив прибути і перебувати там, а сухопутне військо йшло через Херсонес у напрямі до сходу сонця, маючи праворуч могилу Гелли, дочки Атаманта, а ліворуч місто Кардію, і пройшло містом, що називається Агора (2). Звідти воно завернуло до затоки, що називається Мелас, пройшло через річку Мелас, води якого не вистачило для війська, вона пересохла, пройшло через цю річку, від назви якої називається і та затока, рушило далі на захід, пройшло еолійське місто Аynos (3) і озеро Стенториду і, нарешті, прибуло в Доріск.

59. Фракійський Доріск(1) — це узбережжя і велика рівнина, яку перетинає велика річка Гебр. На цій рівнині побудовано вежу, що має назву Доріск, у якій розміщено Дарієм перську залогу, відтоді коли він вирушив у похід на скіфів. Це місто Ксеркс уважав за підхоже, щоб улаштувати там огляд і підрахувати кількість свого війська, і це він зробив там. Коли навархи всіх кораблів, що прибули в Доріск, за наказом Ксеркса підвели свої кораблі до берега, поблизу Доріска, де розташовані міста самофракійців Сала і Зона, і там, де берег закінчується славетним мисом Серрейон(2). Ця область за давніх років належала кіконам. До цього берега причалили кораблі і їх витягли на сушу, щоб вони просохли і щоб їх полагодити. Тим часом Ксеркс приступив до підрахунку свого війська.

60. Скільки людей приставив кожен народ, я не можу сказати напевне (бо ніхто про це не каже), але загальна кількість сухопутного війська доходила до одного мільйону семисот тисяч(1). Підрахування провадили в такий спосіб: зібрали в одне місце десять тисяч людей і, поставивши якнайщільніше один до одного, потім окреслили їх навколо рисою. Окреслили і відпустили ці десять тисяч воїнів, а потім за цією рисою кола спорудили огорожу заввишки до пупа людини. Побудували її і завели до цього огороженого місця інших, аж поки їх не перерахували всіх у такий спосіб. Після підрахунку їх розподілили за народностями.

61. Ось які народи взяли участь у поході(1): перси, які мали такий одяг і озброєння: на голові в них були м'які головні убори, так звані тіари, на тілі в них були хітони з рукавами різних кольорів і панцири з залізних лусочок, схожих на риб'ячу луску. На ногах у них були штани, а замість щитів вони мали плетениці з верболозу, а під ними висіли сагайдаки. Списи в них були короткі, а луки великі, стріли з очерету і, крім того, на правому стегні в них із пасів звисали кинджали. Начальником їх був Отан, батько Аместріди, Ксерксової дружини. За давніх років елліни називали персів кефенами, а вони самі та сусідні з ними народи називали їх артайцями. Проте, коли Персей, син Зевса та Данаї, прибув до Кефея, сина Бела, і взяв собі за жінку його дочку Андромеду, вона народила йому сина і йому дали ім'я Перс і цього сина він залишив там, бо сталося так, що Кефей не мав нащадків чоловічої статі. Тоді від нього одержали ім'я перси (2).

62. Мідійці пішли в похід одягнені так само, бо справді це вбрання було мідійським, а не перським. Начальником у мідійців був Тігран, із роду ахеменідів. За давніх років усі називали їх аріями(1), але коли з Афін прийшла до цих аріїв Медея з Колхіди, вони змінили свою назву. Так розповідають про себе самі мідійці. В кіссійців, що пішли в

похід, усе вбрання було однакове з персами, але замість тіар у них були мітри (2). Проводирем у кіссійців був Анаф, син Отана. Гірманці мали озброєння однакове з персами, а на чолі їх був Мегапан, який пізніше став правителем Вавілону.

63. Ассірійці, що були в поході, на' голові мали мідяні шоломи, сплетені з дротів у якийсь варварський спосіб, що його важко описати, а їхні щити, списи та кинджали були подібні до єгипетських, а крім того, вони мали дерев'яні дубини, уткнуті залізними цвяхами, на ассірійцях були льняні панцири. Елліни називали їх сірійцями, але варвари називали їх ассірійцями. (Серед них були й халдеї.) їхнім начальником був Отасп, син Артахая.

64. Бактрійці, що були в поході, мали на голові убори, які дуже були схожі з уборами персів, але їхні луки були з очерету, як це було звичним у їхній країні. Вони мали також короткі списи. Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі капелюхи і були одягнені в штани, мали луки, як у своїй країні, кинджали і ще сокири, що називаються сагари. Вони були аміргійськими скіфами, їх називали саками, бо перси всіх скіфів називають саками. Начальником бактрійців та саків був Гістасп, син Дарія і Атосси, Кірової дочки.

65. Індійці були у вбраннях з дерева(1) і луки в них були очеретяні, і стріли очеретяні з залізними вістрями. Такі були вбрання та озброєння індійців. А їхнє військо було під командою Фарназатра, сина Артабата.

66. Арії були озброєні мідійськими луками, а все інше озброєння було в них таке, як у бактрійців. Начальником аріїв був Сісамн, син Гідарна. Він командував ними, а парфами та хорасмійцями — Артабаз, син Фарнакія, согдами — Азан, син Артая, гандаріями та дадікеями — Артіфій, син Артабана.

67. Каспії, одягнені в кожухи, мали свої очеретяні луки та акінаки і так вирушили в похід. Такий був у них одяг і зброя, а їхнім начальником був Аріомард, брат Артіфія. Саранги вирізнялися своїми пофарбованими одягами і в них було взуття, що сягало їм аж до колін, їхні луки та списи були однакові з мідійськими. їхнім проводирем був Ферендат, син Мегабаза. Пактії мали на собі одяги з шкіри і свої луки та кинджали. їхнім начальником був Артаінт, син Ітамітра.

68. Утії, міки та паріканії мали вбрання і озброєння таке саме, як пактії. Начальниками утіїв і міків були Арсамен, Даріїв син, а паріканіїв Саромітр, син Ойобаза.

69. Араби мали на собі довгі підперезані хітони(1), з правого боку довгі вигнуті тугі луки. Ефіопи були одягнені в шкури левів та пантер, їхні луки були довгі, зроблені з фінікових пальм, не коротші від чотирьох ліктів, а стріли в них маленькі очеретяні, а вістря в них замість залізних із загострених кам'янів, із таких, як використовують для різьблення печаток, а мали вони ще й списи, в яких вістрями були загострені роги газелей. Крім того, мали вони дубини з залізними цвяхами на них. Коли вони йдуть у бій, вони змазують половину свого тіла крейдою, а іншу охрою. Начальником арабів та ефіопів, які мешкають далі на південь від Єгипту, був Арсам, син Дарія і Артістони, Кірової дочки, яку Дарій кохав найбільше за всіх своїх жінок і наказав зробити її статую

з карбованого золота (2).

70. Начальником ефіопів, які мешкають далі на південь від Єгипту, і арабів був Арсам, а східні ефіопи(1) (бо в поході брали участь і ті й інші) були об'єднані з індійцями, але нічим не відрізнялися від західних ефіопів, крім волосся і мови. Справді, в східних ефіопів волосся пряме, а в тих, що з Лівії, волосся кучеряве, як ні в кого більше на світі. Ці азіатські ефіопи мали вбрання та зброю здебільшого таку саму, як індійці, але на голові в них була шкіра, здерта з конячої голови разом із вухами та гривною. Грива в них була замість китиці, а конячі вуха стояли сторчма, для захисту замість щитів вони використовували журавельні шкіри.

71. Лівійці йшли на війну одягнені в шкіри, використовуючи дротики з затверділими на вогні вістрями. Начальником у них був Масаг, син Оаріза.

72. Пафлагонці йшли в похід, маючи на голові плетені шоломи. В них були маленькі щити, не дуже довгі списи, також мали вони дротики та кинджали, а на ногах у них було взуття, що сягало аж до колін. Лігії та матієнці, і маріандінці, і сірійці йшли на війну одягнені, як пафлагонці. Цих сірійців називали перси каппадокійцями. В пафлагонців та матієнців проводарем був Дот, син Мегасідра, а в маріандінців і лігійців та сірійців — Гобрій, син Дарія і Артістони.

73. Озброєння фрігійців було майже таке, як і пафлагонців із незначними видозмінами. Ці фрігійці, на той час, коли вони перебували в Європі і жили там разом із македонцями, називалися бріги, а коли переселилися в Азію, разом із країною змінили і свою назву на фрігійців. Вірмени мали таке саме озброєння, як і фрігійці, бо вони були переселенцями з Фрігії(1). Їх обох проводарем був Артохм, чоловік однієї з дочок Дарія.

74. У лідійців озброєння було майже таке, як у еллінів. За давніх часів лідійці називалися майонами, ала згодом змінили назви і стали називатися лідійцями від Ліда, сина Атія. Місійці мали на голові свої шоломи, маленькі щити і дротики, вістря яких робили твердими, обпалюючи у вогні. Вони — переселенці з Лідії і від гори Олімпу(1) називаються олімпіанами. Начальником лідійців та місійців був Артафрен, син Артафрена, той, що висадився в Марафоні разом із Датієм.

75. Фракійці пішли в похід, маючи на голові лисячі шкіри. Вони були одягнені в хітони, а поверх хітонів у них були широкі різнобарвні плащі. На ногах у них було взуття з шкіри маленьких оленів, були в них іще дротики та легкі щити і маленькі кинджали. Вони, коли переселилися до Азії, почали називатися бдтінцями, але перед тим, за їхніми власними переказами, вони називалися стрімоніями, бо мешкали на берегах Стрімону. З їхньої країни, кажуть, їх вигнали тевкри та місійці. Проводарем азіатських фракійців був Бассак, Артабанів син.

76. (Пісідійці) мали маленькі щити з необробленої волової шкіри і кожен із них мав по два списи лікійського виробництва, а на голові в них були бронзові шоломи. На шоломі в них були прикріплені волові вуха та роги, зроблені з бронзи, а зверху була китиця. Їхні ноги були обмотані стрічками з червоної тканини. В країні цього народу є пророче святилище Арея(1).

77. Майонійські кабалії, що називаються ласоніями, озброєні так, як кілійці, і про це я розповім, коли моє оповідання дійде до опису кілійського війська. Міліайці мали короткі списи, а їхні плащі трималися пряжками. В деяких із них були лікійські луки, а на голові в них були шкіряні шоломи. Проводарем усіх їх був Бадр, син Істана.

78. Мосхи мали на голові дерев'яні шоломи, щити в них були маленькі, а наконечники списів були великі. Тібаренці, макронці та моссі-нойкі пішли в похід, маючи однакові з мосхами спорядження. Спільним начальником був і в мосхів і в тібаренців Аріомард, син Дарія та Пармії, дочки Смердія, сина Кіра, а в макронців і моссінойків — Артаікт, син Хорасма, який був правителем Сеста на Геллеспонті.

79. Мари мали на голові плетені шоломи, в них були маленькі шкіряні щити і дротики. Колхи на головах мали дерев'яні шоломи, в них були маленькі щити з необробленої волової шкіри, короткі списи і, крім того, ножі. Проводарем марів і колхів був Фарандат, син Теаспа. Аларо-дії і саспейри пішли в похід озброєні, як колхи. Їхнім проводарем був Масістій, син Сіромітра.

80. Острів'яни Червоного моря, які йшли у похід слідом за іншими, були мешканцями островів, що на них цар визначив перебування для вигнанців. Вони мали вбрання та озброєння майже таке, як і мідійці. В цих острів'ян проводарем був Мардонт, син Багая. Його було вбито в битві при Мікалі наступного року(1) після цих подій.

81. Ці були народи, що брали участь у поході на суші, і складали піхоту. На чолі різних загонів війська стояли ті, яких я перелічив. Це вони їх вишикували та підраховували, вони призначили тисяцьких і десятитисяцьких, а десятитисяцькі призначили сотників та десятників. Одні були начальниками полків(1), а інші начальниками загонів кожному народу.

82. Отже, ті, про яких було сказано, були начальниками різних частин війська, а ними та взагалі всім сухопутним військом командував Мардоній, син Гобрія, і Трітантайхмій, син Артабана, який висловив думку проти того, щоб відбувся похід на Елладу, обидва вони сини братів Дарія і відповідно двоюродні брати Ксеркса, і Смердомен, син Отана, і Масістій, син Дарія та Атосси, і Гергій, син Аріаза, і Мегабіз, син Зопіра.

83. Вони були стратегами(1) взагалі всіх сухопутних військ, крім десяти тисяч. Стратегом цих десяти тисяч добірних персів був Гідарн, Гідарнів син, а ці перси називалися безсмертними з такої причини: якщо хтось випадково не був у їхньому числі, або тому, що помер, або через хворобу, на його місце обирали когось іншого і так їх не було не більше, не менше десяти тисяч. Серед усіх цих народів перси вирізнялися найбільшою пишнотою і вони були й найхоробрішими. їхнє спорядження було таким, як я вже описав, крім того, вони відрізнялися ряснотою золотих прикрас, які в них були. За ними їхали візки, в котрих були їхні наложниці і численні слуги, розкішно одягнені. Призначувані для них харчі перевозилися на верблюдах та в'ючних тваринах окремо від поживи для всіх інших воїнів.

84. Усі ці народи вміють їздити верхи, але вони не дали воїнів для кінноти за

винятком лише таких. Перські вершники мали спорядження таке, як і їх піхота, лише дехто серед них мали на голові якісь дивовижні убори з карбованих міді та заліза.

85. Існує ще такий народ кочовиків, що його називають сагартіяна-ми, за походженням і за мовою споріднений із персами, а спорядження його почасти перське, почасти пактійське. Вони давали вісім тисяч вершників. За своїм звичаєм вони не мають зброї ні з бронзи, ні з заліза, але в них є кинджали. Як зброю вони використовують аркани(1), сплетені з ременів і з ними вони виступають на війні. І ось у який спосіб на війні поводяться ці люди. Коли вони зближуються з ворогами, вони кидають свої аркани, на кінці яких є зашморги. На кого вони накинуть аркан, чи на коня, чи на людину, вони тягнуть його до себе, і того, хто заплутується в ременях, вони вбивають. Ось у такий спосіб вони б'ються на війні. Їх було приєднано до перського війська.

86. Мідійська кіннота мала таке саме спорядження, як і їхня піхота, також і у кіссіїв. Індійці мали таке саме озброєння, як і їхня піхота, і в них були верхові коні та колесниці, а в колесниці були запряжені коні та дикі віслюки(1). Бактрійські вершники мали таке саме спорядження, як і їхня піхота, також і у каспійців. Лівійці були споряджені, як і їхня піхота і всі вони були на колесницях. Каспійці та паріканійці були озброєні так, як і їхня піхота, але всі вони їхали на верблюдах, які своєю швидкістю не поступалися перед конями.

87. Лише ці народи дали кінноту, а число вершників доходило до восьмисот тисяч, не рахуючи верблюдів та колесниць. Всю кінноту було поділено на полки і в останній лаві були араби, бо коні не могли зносити верблюдів і через це їх поставили останніми, щоб вони не лякали коней.

88. Проводарями кінноти були Армамітр і Тітай, сини Да-тія. Третього проводаря кінноти, Фарнуха, хворого залишили в Сар-дах. А захворів він через те, що, коли вирушали з Сардів, із ним сталося нещастя. Коли він їхав верхи, під ноги коня кинувся якийсь собака і кінь, не побачивши його перед тим, зіпнувся дибки і скинув додолу Фарнуха. Коли він упав, в нього пішла з рота кров і, нарешті, від цього він захворів на сухоти. Щодо коня, то з ним одразу зробили, як наказав Фарнух: його відвели на те місце, де він скинув свого господаря і відрубали йому до колін ноги. Фарнух утратив свою посаду полководця.

89. Число трієр доходило до тисячі двохсот семи і їх приставили такі народи: фінікійці з палестинськими сірійцями(1) дали триста трієр, а спорядження в них було таке: на голові вони мали шоломи майже схожі на еллінські, одягнені вони були в лляні панцири, мали щити без зовнішнього обідка і ще дротики. Ці фінікійці за давнини мешкали, згідно з їхнім власним переказом, на узбережжях Червоного моря, а звідти перейшли до Сирії і вся ця область аж до Єгипту називається Палестиною. Єгиптяни (2) дали двісті кораблів. Вони на своїх головах мали плетені шоломи, а щити в них були з широкими зовнішніми обідками, списи для морських боїв та великі бойові сокири. Більшість із них були в панцирах і мали великі ножі. Таке було в них озброєння.

90. Кіпріоти дали сто п'ятдесят кораблів, і ось яке було їхнє спорядження: в їхніх царів на головах були мітри, а всі інші мали перські гостроверхі шапки, а все інше в них було, як і в еллінів, за переказом самих кіпріотів ось яке їхнє походження (2): деякі з них прийшли з Сала-міну(1) та з Афін, інші з Аркадії(2), інші-з Кітносу, інші з Фінікії, а ще інші — з Ефіопії(3).

91. Кілікійці дали сто кораблів. А ось яким було їхнє спорядження: на головах у них шоломи, а замість звичайних щитів у них були маленькі щити з необробленої шкіри, одягнені вони були у вовняні хітони і кожен із них мав два дротика та меч, дуже схожий на єгипетський ніж. Вони за давніх років називалися гіпахейцями, а свою назву одержали від Кіліка', сина фінікійця Агенора. Памфілійці(2) дали тридцять трієр, а озброєння в них було однакове з еллінами. Ці памфілійці походили від тих, що прийшли з Трої, а потім роз'їхались в різні сторони разом із Амфілохом і Калхантом.

92. Лікійці дали п'ятдесят кораблів. На них були панцири та поножі, вони мали луки з кизилу, очеретяні стріли без оперення та дротики. Крім того, вони були одягнені в козячі шкіри, які звисали з рамен, а на головах вони мали шапки, увінчані пір'ям(1), були в них також кинджали та серпи. Лікійці походили з Криту і називалися термілами, але потім одержали свою назву від імені афінянина Ліка, сина Пандіона.

93. Азіатські дорійці дали тридцять кораблів. Озброєння в них було однакове з еллінами і вони прибули з Пелопоннесу. Карійці дали сімдесят кораблів, а озброєння в них було таке саме, як у еллінів, але вони мали серпи та кинджали. Як вони називалися перед тим, я вже сказав у перших розділах(1).

94. Іонійці дали сто кораблів, а озброєння в них було еллінське. Іонійці поки вони жили на Пелопоннесі в області, що тепер називається Ахаїя, а перед тим, як прибули на Пелопоннес Данай(1) і Ксут, вони називалися айгіалейськими пеласгами, як каже еллінський переказ, а від Іона, сина Ксута одержали назву іонійці.

95. Острів'яни дали сімнадцять кораблів і були озброєні, як елліни. І вони були пеласгійським народом(1), але пізніше стали називатися іонійцями ось із якої причини, як і іонійці дванадцятьох малоазійських міст(2), які прибули з Афін. Еолійці(3) дали шістдесят кораблів. їхнє спорядження таке саме, як і еллінів, і як це каже еллінський переказ, за давніх часів вони називалися пеласгами (4). Мешканці берегів Геллеспонту (3), крім абідосців, бо абідосцям було дано наказ царя залишатися там, де вони були, і охороняти мости. Вони взяли участь у поході і дали сто кораблів, а спорядження в них було таке саме, як в еллінів. Вони були переселенцями іонійців і дорійців.

96. Отже, на всіх кораблях були загони персів, мідійців та саків. Із усіх тих, яких я перелічив, найшвидші кораблі були в фінікійців, а серед фінікійців — у сідонців. Усі вони і ті, що були в сухопутному війську, мали своїх тубільних начальників, яких я тут не перелічую, бо це не є завданням моєї історії(1). А це ще й тому, що начальники кожного народу не варті того, щоб я їх називав, а крім того, в кожного народу було стільки начальників, скільки було міст. Вони брали участь у поході не як стратеги, а як і всі інші воїни, як невільники. Втім усіх стратегів, що мали повну владу і були начальниками загонів кожного народу, з числа персів, я вже назвав.

97. На флоті начальниками були такі: Аріабігн, син Дарія, і Пре-ксасп, син Аспатша, і Мегабаз, син Мегабата, і Ахемен, син Дарія, а ескадри іонійців та карійців очолював Аріабігн, син Дарія і дочки Гобрія. Стратегом ескадри єгиптян був Ахеймен, рідний брат Ксеркса, а стратегами інших ескадр були двоє інших. Число тридцятивесельних та п'ятдесятивесельних і маленьких швидких та вантажних суден(1) для перевезення коней сягало трьох тисяч.

98. Найвидатнішими серед тих, що були на флоті, звичайно, крім стратегів, були такі: з Сідона Тетрамнест(1), син Аніса, з Тіра — Маттен (2), син Сірома (3), з Арада — Мербал (4), син Агбала, з Кілікії Сіеннесій, син Оромедонта, з Лікії — Кіберніск, син Сіка, з Кіпру Горг(5), син Херса, і Тімонакт, син Тімагора, а з Карії — Гістіай(6), син Тімна, Пігр, син Гісселдома, і Дамасітім, син Кандавла.

99. Про інших воєначальників я не згадую, бо не маю такого обов'язку, але роблю виняток для Артемісії(1), яка викликає в мене найбільший подив, бо ця жінка взяла участь у поході проти Еллади. Коли помер її чоловік, вона взяла владу до своїх рук, а в неї був ще малий син, і хоч ніхто її не зобов'язував, вона пішла в похід через свою любов До пригод і через свою мужню відвагу. Її ім'я, як я сказав, було Артемі-сія, вона була дочкою Лігдама і з боку батька походила з Галікарнасса, а з боку матері — з Кріту. Вона була царицею Галікарнасса, Косу, Нісіру та Калімну і дала п'ять кораблів. Узагалі, в усьому флоті, звичайно, після сідонських кораблів, її кораблі з усіх, що попливли в похід, були найславнішими і серед усіх, хто взяв участь у поході, вона давала Цареві найкращі поради. Людність міст, які я назвав і яких вона була царицею, я це підкреслюю, була дорійською. Мешканці Галікарнасса походили з Тройзена, а інших міст — із Епідавра (2).

100. Досить уже того, що я сказав про регулярне військо. Коли було підраховано і вистроєно військо, Ксеркс забажав сам пройти серед його лав і оглянути. І він здійснив це бажання, стоячи на ко-лесниці і проїжджаючи між лавами кожного народу, і він запитував, а його писарі записували відповіді, поки він не проїхав від одного краю до іншого піхоти та кінноти. Закінчивши, коли кораблі з суходолу спустили на море, Ксеркс із колесниці пересів на один із сідонських кораблів(1) і, сидячи там під золотим навісом, він пропливав перед носами кораблів і опитував, як це він робив, оглядаючи сухопутне військо, залогу кожного корабля і наказував записувати відповіді. На-вархи, вивівши кораблі у відкрите море на відстань чотирьох плетрів, повернули їхні носи до суходолу, вишикували їх і підготували залоги як до бою. А Ксеркс, пропливаючи між носами кораблів і берегом, продовжував свій огляд.

101. Коли він пройшов уздовж лінії кораблів і зійшов на берег, то покликав до себе Демарата, сина Арістона, який супроводжував його в поході на Елладу. Ксеркс покликав його і поставив таке запитання: "Демарате! Зараз мені заманулося спитати тебе дещо. Адже ти еллін, як я знаю від тебе самого та від інших еллінів, із якими мені доводилося спілкуватися, і ти походиш із міста не з найменших і не з найслабі-ших. Отже, скажи мені тепер таке: чи чинитимуть елліни мені опір і чи наважаться підняти на мене руку. Бо я маю таку думку, що ніколи, навіть, якби всі елліни порозумілися між

собою і всі інші люди, що живуть там на заході, не спроможні протистояти моєму нападу і тим більше, що вони не об'єднані. Незважаючи на все це, я хочу знати і твою власну думку, що ти на це скажеш?" Отаке він йому поставив запитання, а той відповів йому: "Царю мій! Що ти волієш краще, щоб я тобі сказав саму правду, чи те, що тобі приємне?" І Ксеркс наказав йому сказати правду і додав, що не злостиметься на нього і ставитиметься до нього, як і перед тим.

102. Коли це почув Демарат, він йому сказав: "Ну, тоді, царю мій, оскільки ти мені щиро наказуєш сказати тобі правду, я скажу так, щоб потім ти не обвинуватив мене, ніби я брешу. Я почну з того, що елліни завжди приятелювали з бідністю, але з нею пов'язується їхня відвага, наслідок мудрості еллінів і їхньої суворої дисципліни, і через свою відвагу елліни цураються і бідності і поневолення. Я, звичайно, хвалю всіх еллінів, що мешкають у дорійських краях, але те, що я скажу, це стосується не всіх, а лише лакедемонців. Насамперед, що це зовсім неможливе, щоб вони прийняли твої пропозиції, які означають поневолення Еллади, а потім вони виступлять проти тебе з війною, навіть і тоді, коли всі інші елліни встануть на твій бік. Що ж до їхнього числа, не питай мене, скільки їх є, щоб вони наважилися виступити, бо якщо тисячі ворогів візьмуть участь у поході, вони все одно воюватимуть із тобою, чи буде їх менше, чи більше".

103. Ксеркс засміявся, почувши такі його слова і сказав: "Демарате! Ну, що це в тебе зірвалося з язика? Тисяча людей зможе воювати з таким численним військом? Ну, а тепер скажи мені, ти запевняєш, що сам був царем цих людей. Чи ти зараз погодився б воювати проти десяти людей? А проте, якщо всі ваші громадяни такі, як ти їх зображуєш, тоді, звичайно, ти як їхній цар, мусиш, згідно з вашими законами, упоратися з удвічі більшим числом. Отже, якщо кожен із них вартий того, чого варті десятеро з мого війська, від тебе сподіваюся, що ти вартий двадцятьох і тоді можна виправдати твої слова. Проте, якщо ви всі такі на зріст, як і ти і всі інші елліни, що часто приходять порозмовляти зі мною, і всі ви так хвалитеся, тоді май на увазі, чи не будуть твої промови безпідставною хвастовитістю. Ну, а тепер я розберу цю справу на підставі суворої логіки. Як це можливо, щоб тисяча людей, чи десять, чи п'ятдесят тисяч могли б боротися з таким численним військом, навіть якщо всі вони однаково вільні і не підпорядковані одній людині? Адже якщо їх п'ять тисяч, на кожного з них прийдеться більше як тисяча наших. Отже, коли вони були б під владою лише однієї людини, як це є в нас, тоді, боячись цього одного, вони могли б виявитися хорошими всупереч своїй природі. Якщо їх підганяють батогами, можливо, вони виступили б і проти численного ворога, хоча б їх і було менше. Проте, коли вони вільні, вони не роблять ні того, ні іншого. Я навіть гадаю, якщо в них і в нас було б рівне число, навряд чи елліни могли б воювати лише проти самих персів. Те, про що ти кажеш, буває в нас, але це не дуже звичайне, щоправда, це буває нечасто. Я хочу сказати, що перси моєї гвардії погодилися б воювати один проти трьох еллінів. Про це ти не знаєш і тому кажеш такі дурниці". На це відповів Демарат.

104. "Царю мій! Я і спочатку знав про це, що коли я тобі скажу правду, я не скажу

тобі нічого приємного для тебе. Проте, оскільки ти мене змусив сказати тобі чисту правду, я сказав тобі, як стоїть справа з спартанцями. Про те, наскільки тепер я їх люблю, краще за всіх, ти сам знаєш, їх, які скинули мене з посади і відібрали в мене всі успадковані мною привілеї, і зробили мене позбавленим вітчизни і вигнанцем, але твій батько прийняв мене і дав мені житло і чим жити. Чи це не природно, щоб розумна людина відштовхнула від себе прихильність, якою її оточили, і навпаки, щоб вона її не дуже цінила. Я не скажу, що можу битися ні з десятима, ні з двома, а якщо залежатиме від мене, навіть із одним воїном. А мене змусило б боротися, щось дуже важливе, тоді я можу боротися навіть із великою охотою з тими, які запевняють, ніби кожен із них вартий трьох еллінів. Так само і лакедемонці, коли б'ються сам на сам, не поступляться ні перед ким на світі, але коли вони об'єднані у військо, тоді нема на землі хоробріших за них людей. Бо хоч вони й вільні, але не з усіх поглядів. Адже над ними стоїть владар — це закон і його вони бояться далеко більше, ніж твої люди бояться тебе. І природно вони роблять те, що він наказує. А він завжди наказує їм те саме: він не дозволяє тікати з бойовища, скільки б там не було ворогів, але наказує залишатися на своїх місцях і там або перемогти, або бути вбитими. Якщо тобі здається, що я кажу дурниці, то відтепер я волю краще мовчати про все. Але ти примусив мене сказати. Незважаючи на все це, царю мій, я бажаю, щоб усе сталося так, як ти хочеш"(1).

105. Таку відповідь дав Демарат, але Ксеркс зовсім не обурился, обернув усе на жарт і по-дружньому відпустив його. Порозмовлявши з ним, Ксеркс поставив там у Доріску правителем Маскама, сина Мега-доста, замість іншого, призначеного Дарієм, і вирушив із своїм військом через Фракію до Еллади.

106. Маскам, якого там залишив Ксеркс, так виявив себе, що Ксеркс лише йому посилав дари, як найкращому з усіх правителів, котрих призначав він сам, або Дарій, і він посилав їх щороку, так само і Артак-серкс, Ксерксів син, посилав дари нащадкам Маскама. Отже, у Фракії і в усіх містах Геллеспонту були поставлені правителі ще перед цим походом. Але всіх їх, крім правителя Доріска, і всіх, що були на Геллес-понті та у Фракії, прогнали після цього походу елліни. Проте правителя Доріска, Маскама, ніхто не спромігся прогнати, хоч багато хто намагався. Через це кожен перський цар посилає йому дари.

107. З інших, вигнаних еллінами, Ксеркс нічого так не шанував як хоробру людину, крім лише одного Богія з Еіона(1). Він не переставав співати йому похвали та його синам, що залишилися жити в Персії, він віддавав йому почесні, бо справді Богій був гідний великої похвали. Він, обложений у місті афінянами та Кімоном, сином Мільтіада, і маючи можливість вийти з міста внаслідок переговорів і повернутися в Азію, не схотів так зробити, щоб не подумав Цар, нібито його було підкуплено, і він через боягузтво зберіг своє життя, але він чинив опір до останньої крайності. І коли вже в фортеці зовсім не залишилося харчів, він склав велике вогнище, а потім зарізав своїх дітей та свою жінку, наложниць, слуг і кинув усіх їх у вогонь, а після того все золото та срібло, що було в місті, він кинув через мури в Стрімон і, коли покінчив із цим і сам стрибнув у вогонь. Так його і досьогодні вихваляють цілком слушно перси.

108. З Доріска Ксеркс вирушив у похід на Елладу і всіх, кого він зустрічав на своєму шляху, він змушував іти з ним у похід, бо, як я вже сказав вище, вся країна аж до Фессалії була підкорена і виплачувала Цареві данину. Її підкорили Мегабаз, а після нього Мардоній. Посуваючись від Доріска, він спершу проминув самофракійські фортеці(1), з яких остання на заході була так звана Месамбрія (2). З нею сусідить місто тасосців Стріма, а поміж ними протікає річка Лісе, у якій тоді не вистачило води для Ксерксового війська, коли в ній пересохла вся вода. Ця країна за давніх часів називалася Галлаїка, а тепер її називають Бріантіка. Треба відверто сказати, що вона власне належить кіконам.

109. Коли він перейшов через висохле річище річки Ліссу, він пройшов повз еллінські міста Маронейя, Дікая і Абдери(1). Отже, він пройшов повз них і проминув славнозвісні озера, між Маронесею і Стрімою озеро Ісмаріду, а біля Дікаї — Бістоніду, до якої вливаються води двох річок Траву і Компсату. В області Абдерів він не знайшов жодного вартого уваги озера, але дійшов до ріки Несту, що виливається в море. Після того він проминув на суходолі міста тасосців, а в області одного з них є озеро, окружність якого сягає тридцяти стадій і в ньому багато риби, а вода в ньому солоня. Його вода висохла остаточно, коли в'ючні тварини випили її. Це місто називається Пістір.

110. Отже, ці прибережні еллінські міста Ксеркс залишив ліворуч, ідучи далі. Фракійські племена, країною яких він проходив, були такі: пайти, кікони, бістони, сапаї, дербаї, едони та сатри. Серед них ті, що мешкали на узбережжях, мусили піти із флотом, а всі інші, крім сатрів, змушені були піти з сухопутним військом.

111. Сатри, наскільки я знаю, ніколи дотепер не були ніким поневолені, але єдині серед фракійців до моїх років залишалися вільними, бо вони мешкають високо в горах, під захистом усяких гатунків лісів і снігів і вони видатні войовники. В них є пророче святилище Діоніса. Це святилище побудовано на найвисокішій горі, а пророками в цьому святилищі є бесси з племені сатрів. І так само, як у Дельфах, пророчицею там є жінка. Більш там нема нічого видатного(1).

112. Перетявши цю країну, про яку я згадав, Ксеркс потім пройшов повз фортеці піерійців(1), із яких одна має назву Фагрій, а інша — Пер-гам. У цих краях, проходячи повз ці фортеці, він залишив праворуч від себе гору Пангайон, яка є великою і високою горою і де існують копальні золота та срібла, що їх використовують піери, одоманти і найбільше — сатри.

113. Він проминув країну доберів та пайоплів, пайонійських племен, що мешкають на північ від Пангайону, і пройшов на захід, поки не прибув до ріки Стрімону і до міста Еїона, правителем якого був Богій, котрий ще був живий і що про нього в мене вже йшлося трохи вище. Ця країна навколо гори Пангайону називається Філліда і простягається на захід до річки Ангіту, що вливається в Стрімон, а на півдні простягається аж до самого Стрімону, якому, щоб його власкавити, маги принесли в жертву білих коней(1).

114. Закінчивши цей магичний обряд та й ще деякі інші, вони попрямували до

мостів, котрі вони знайшли готовими на річці Стрімоні в місцевості Едоніда, що називається Дев'ять Шляхів. Коли вони довідалися, що ця місцевість називається Дев'ять Шляхів(1), вони закопали живцем дев'ятеро хлопців і дев'ять дівчат із числа тубільців. Це такий перський звичай закопувати живцем, так, наприклад, я чув, що Аместріда, Ксерксова жінка, коли стала старою, принесла в жертву богам, що, як кажуть, перебуває під землею, щоб подякувати йому, чотирнадцять синів знатних персів, наказавши поховати їх живцем.

115. Продовжуючи свій похід далі від Стрімону, військо пройшло прибережною місцевістю, яка тягнеться на захід і де розташоване еллінське місто Аргіл, повз яке він пройшов. Ця країна та інша на півночі від неї називається Бісалтія. Звідти, маючи ліворуч затоку біля храму Посейдона, він пройшов рівниною Сілея(1), що так називається, минаючи еллінське місто Стагір, і прибув до Аканта. Він забрав із собою на своєму шляху всі народи цих країв та всі інші, що мешкають навколо гори Пангайон, як він зробив із тими, про яких я згадав вище. Ті, що мешкали на узбережжі, були залучені до морського війська, а ті, що мешкали в горах понад морем, пішли в похід як піхота. Цей шлях, яким пройшов із своїм військом Ксеркс, фракійці не обробляють і не засівають аж до моїх років, але дуже його шанують (2).

116. Коли, нарешті, Ксеркс прибув до Аканта, він оголосив відозву про те, що акантяни вважатимуться його друзями і подарував кожному з них мідійське вбрання і висловив їм своє задоволення з огляду на те, що, по-перше, вони згодні взяти участь у поході і, по-друге, за те, як він довідався, що вони дуже допомогли в спорудженні каналу.

117. Коли Ксеркс перебував в Аканті, сталося так, що захворів і помер той, хто мав доглядати над прокопуванням каналу, Артахай, із роду Ахеменідів, якого дуже шанував Ксеркс. Він щодо зросту був найвищим із персів (чотирьох пальців не вистачало, щоб він був на зріст у п'ять царських ліктів) і він мав гучний голос, як ніхто інший. Так Ксеркс дуже побивався і влаштував йому найпишніший похорон, усе військо працювало, щоб спорудити йому надмогильний курган. Цьому Артахаєві акантяни за велінням оракула приносять як героєві жертви і в молитві гучно називають його ім'я(1). Отже, цар Ксеркс уважав утрату цього Артахаєва за велике нещастя.

118. Еллінів, які мусили влаштувати приймання перського війська і почастувати обідом Ксеркса, спіткало велике лихо, таке, що вони покинули свої спорожнілі домівки, бо тасосцям, котрі влаштовували приймання і частування Ксерксового війська за свої міста на протилежному березі, Антіпатр, Аргеїв син, один із найвидатніших громадян, призначений для забезпечення цього, подав рахунок, в якому зазначив, що він витратив на частування чотириста талантів срібла.

119. Майже таке саме випало на долю інших міст згідно рахункам, що їх подали наглядачі за прийманням. Цей обід було підготовано заздалегідь і зроблено дуже уважно і ось як це було. Одразу, щойно довідалися від вісників, які переказали всім розпорядження, городяни розподілили між собою пшеницю і за кілька місяців намололи пшеничного та ячмінного борошна. Потім добре відгодували найкращу

худобу, яку тільки могли закупити, відгодували сухопутних та водоплавних птахів у курниках та на ставках, щоб почастувати військо, і ще виготовляли з золота та срібла келихи та кратери та інше начиння, все, що ставлять на стіл. Це вони зробили для самого Царя і його співтрапезників, а для всіх інших воїнів вони заготували лише харчі. Куди б не приходило військо, скрізь було поставлено намет, де міг би відпочити сам Ксеркс, а інше військо розташовувалося просто неба. Коли наставала година обідати, ті, що забезпечували частування, не заспокоювалися ні на хвилину, а гості, скоро насичувалися, ночували там, а вранці знімали намет і забирали все можливе і віддалялися, не залишивши нічого після себе, все вони забирали.

120. Ось як добре сказав один абдерит, Мегакреонт. Він порадив абдеритам зайти в храми, всім без винятку, і чоловікам і жінкам, посідати там, як благальникам і просити богів вирятувати їх у майбутньому від половини халеп, що їм загрожували, а щодо минулого висловити їм щиру подяку, бо цар Ксеркс не мав звички їсти двічі на день. Якби він наказав їм приготувати йому також сніданок, схожий на обід, тоді їм довелося б вибирати, або не чекати на прибуття Ксеркса, або залишатися на місці і чекати на більше нещастя, що могло б із ними статися. Звичайно, це було їм дуже важко, але вони виконували те, що їм було наказано.

121. Ксеркс із Аканта послав наказ начальникам флоту чекати на нього в Термі(1) і залишив флот пливти без нього (Терма розташована на Термайській затоці, а від неї і затока одержала свою назву), бо йому сказали, що звідти йде найкоротший шлях. До Аканта ось у якому порядку йшло військо з Доріска. Все сухопутне військо Ксеркс поділив на три частини. Одній частині він наказав іти вздовж узбережжя рівнобіжно з флотом. Її начальниками були Мардоній та Масіст. Інша третина війська мала наказ посуватися суходолом. Її начальниками були Трітан-тейхм і Гергій. Третя частина, з якою виступив він сам, ішла поміж обома іншими, маючи стратегами Смердомена і Мегабаза.

122. Морське військо, щойно одержало від Ксеркса наказ виступити, пройшло каналом, проритим на Афоні, який доходить аж до затоки, де розташовані міста: Асса(1), Пілор, Сінг і Сарта. Там із цих міст було взято військо, а потім флот відплив у напрямі до Термайської затоки. Він обігнув Ампел, Торонський мис і проплив повз такі еллінські міста, з яких узяв кораблі та війська: Торону (2), Галепс, Сермілу, Мекіберну і Олінт. Ця країна називається Сітонія.

123. Від мису Ампел, ідучи найкоротшим шляхом до мису Канас-трай, що, як відомо, з усього півострова Паллени найбільше випинається в море, Ксерксів флот забрав кораблі та військо з Потейдаї(1), Афітія, Неаполя, Айги, Терамба, Скіони, Менди і Сани. Ці міста розташовані на місцевості, яка тепер називається Паллена, а колись називалася Флег-ра. Пливучи вздовж узбережжя цієї країни, він попростував до призначеного ним місця, після того, як узяв військо з міст, сусідніх із Палле-ною, які розташовані на узбережжях Термайської затоки, назви яких такі: Ліпак, Комбрея, Айса, Гігон, Кампса, Сміли і Айнея. Країна, де розташовано ці міста, називається ще й дотепер Кроссая (2). З Айнеї, якою я закінчив перелік міст, звідти флот увійшов у

власне Термайську затоку і підійшов до узбережжя Мігдонії і, нарешті, прибув до призначеного йому місця (3), до Терми і міста Сінда, і до Халестри на річці Аксії, що відокремлює Мігдонію від Боттієї. На вузькій прибережній смузі цієї Боттіїди, розташовано міста Іхні та Пелла.

124. В цих краях біля річки Аксія і міста Терми розташувалося морське військо, чекаючи на прибуття Царя, а Ксеркс із сухопутним військом пішов із Аканта найкоротшим шляхом через суходіл, щоб досягти Терми. Він посувався, перетявши Пайонію(1) і Крестоніку, до річки Хейдору, яка починається від країни крестонців, протікає через Мігдонію і вливається в море поблизу болота біля ріки Аксія.

125. Коли вони йшли цим шляхом, леви напали на їхніх верблюдів, Що несли на собі харчі. Отже, часто в ночі приходили леви з своєї печери і не нападали ні на кого: ні на коней, ні на людей, але роздирали лише верблюдів. І я не можу сказати, що за причина була того, що змушувала левів не нападати на інших тварин, а нападати лише на верблюдів, на тварину, яку перед тим вони ніколи не бачили і не куштували її м'яса.

126. В тих краях існують численні леви та дикі бугаї(1) з великими рогами. Це такі, яких завозять до Еллади. Межею поширення левів є з одного боку річка Нест, що перетинає область Абдерів, і річка Ахе-лой, яка тече через Акарнанію. Ніде більше в усій Європі на схід за Нестом не можна побачити лева, і на заході від Ахелою на всьому материку, але вони існують лише в країні між цими двома ріками.

127. Скоро прибув до Терми Ксеркс, як зупинився там із своїм військом. Табір його війська далеко розтягнувся вздовж узбережжя. Він починався від міста Терми та Мігдонії аж до річки Лідії та Галіакмону, які з'єднуються і течуть в одному річищі, і відокремлюють Боттію від Македонії(1). Отже, в цьому краю отаборилися варвари, а з річок, що я їх згадав, лише Ехедор, який витікає з Крестоніди, був єдиною, води котрої не вистачило, щоб напилася військо: вода в ній пересохла.

128. Ксеркс, коли кобачив із Терми фессалійські гори, Олімп та Оссу, які дуже високі, і, довідавшись, що між ними є вузька долина, якою тече ріка Пеней, і почувши, що там є шлях, котрий веде до Фессалії(1), побажав пропливти морем, щоб досягти до гирлів Пенею, бо він мав намір пройти горішнім шляхом через країну македонців, що мешкають у горах, і звідти прибути в країну перрайбів і пройти біля міста Гонна, бо йому сказали, що там йому буде зовсім безпечно. І негайно, ледве в нього виникло таке бажання, він так і зробив. Він сів на один із сі-донських кораблів, на якому він завжди подорожував, коли хотів зробити щось подібне, і дав сигнал іншим кораблям вирушати, залишивши на місці сухопутне військо. Коли Ксеркс прибув туди і оглядів гирло Пенею, він удався у велике нерозуміння і, покликавши до себе провідників, запитав їх, чи можна було б скерувати ріку в інший бік, щоб вона вливалася в море в іншому місці.

129. Кажуть, що за давнини в Фессалії було озеро так, що воно з усіх боків було замкнено високими горами. Отже, на сході Фессалію замикають гори Пеліон та Осса, передгір'я яких з'єднуються, а на півночі височить Олімп, на заході Пінд, а на півдні — Отріс. Поміж цими горами, які я назвав, розташовується Фессалія, країна в западині. Отже, в цю долину спускаються з гір різні річки, з яких п'ять найважливіших(1) — це

Пеней, Апідан, Онохон, Еніпей та Паміс. Ці річки, спадаючи в долину з гір, що оточують Фессалію, кожна з них із своєю назвою, з'єднуються, вливаючись до моря через одну вузьку долину, змішуючи свої води в одному річищі. Щойно вони об'єднуються, як Пеней стверджує своє ім'я і закреслює всі їхні назви. Кажуть, що за давніх часів, ця долина і вихід води ще не існували. Ці річки і, крім них також і озеро Бойбеїда (2), не мали назв, таких, як тепер, але вони там протікали, як і тепер, і своїми водами перетворювали всю Фессалію на море. Тепер самі фессалійці кажуть, що Посейдон створив цю долину, де тече Пеней і те, що вони кажуть, правдоподібно. Отже, той, хто вірить, що Посейдон робить землетруси на землі і що розколини, що їх робить землетрус,— це творіння цього бога, може сказати, щойно побачить оце, що і цю розколину зробив Посейдон, бо, як мені здавалося, що така ця розколина між горами.

130. Коли Ксеркс запитав тих, що були йому за провідників, чи є який інший вихід Пенею в море, вони, будучи добре обізнаними, відповіли йому: "Царю наш! Ця річка іншого виходу в море не має, але лише оцей, бо вся Фессалія оточена горами". І відповідаючи їм, Ксеркс сказав: "Розумні люди ці фессалійці, бо, здається, вони заздалегідь вжили заходів і зрозуміли, крім усього іншого, що їхню країну можна швидко завоювати. Для цього, що треба було б зробити, це впустити в їхню країну ріку, перегородивши греблею вихід із долини і змінивши річище, в якому вона тече тепер, так, що вся Фессалія, крім гір, буде залита водою". Так він сказав, маючи на увазі Алевадів, бо фессалійці були першими еллінами, які піддалися Цареві, і Ксеркс гадав, що вони обіцяють йому від імені всього народу бути його друзями. Сказавши це, він оглядів усю місцевість і відплив до Терми.

131. Потім Ксеркс пробув кілька днів у Піерії(1), бо третина його війська вирубала ліс на македонських горах, щоб усе військо могло там пройти до країни перрайбів. Вісники, знову послані в Елладу, зажадали землі, вже повернулися, одні з порожніми руками, інші, несучи землю і воду. Серед тих, які це дали, були фессалійці(2), долопи (3), айніанці, перрайби, локри, магнети, маліейці, ахейці з Фтіотіди, фіванці та інші беотійці, крім теспійців і платейців.

132. Елліни, які взялися за зброю проти варварів, заприсягалися(1), що коли вони переможуть ворогів і все вже заспокоїться, вони змусять тих, котрі піддалися персам, не будучи приневолені до цього, виплатити десятину прибутків богів Дельфів. Така була присяга, яку склали елліни (2).

133. Проте до Афін і до Спарти Ксеркс не послав вісників зажадати землі і це з такої причини. Коли перед тим із цією метою він послав до них вісників, афіняни кинули їх у прірву, а спартанці кинули їх у колодязь, сказавши їм, щоб звідти вони взяли землю та воду і віднесли їх до Царя. Ось із цієї причини Ксеркс не послав туди людей. Що саме мало статися з афінянами за те, що вони це зробили з вісниками, я не можу сказати, але згодом їхня країна та місто були розграбовані, але, я гадаю, це не сталося з такого приводу(1).

134. Хоч як там було, на лакедемонців обрушився гнів Тальтібія, вісника Агамемнона. Справді, в Спарті є святилище Тальтібія, існують ще й нащадки Тальтібія,

що їх називають Тальтібіадами, і їм було дано привілей бути спартанськими вісниками. Проте після цієї події жертви, що їх приносили спартанці ніяк не були сприятливими для них. І це так було в них протягом тривалого часу. Це дуже непокоїло лакедемонців і вони тяжко зносили це, часто сходилися на зборах, і наказали вісникові оголошувати, чи не погодиться хтось із громадян померти заради Спарти. Спертії, син Анеріста, і Булій, син Ніколая, спартанці з шляхетських родин і найбільш заможних, зголосилися задовольнити Ксеркса з приводу Дарієвих вісників, убитих у Спарті. Отже, спартанці послали їх до мідійців, вважаючи, що вони посилають їх на смерть.

135. Дивовижною здається відвага цих людей, як і їхні слова. Отже, подорожуючи до Сусів, вони прибули до Гідарна. Цей Гідарн був стратегом війська прибережного краю Азії. Він запросив їх на обід, почастивав їх і під час обіду запитав їх: "Шановні лакедемонці! Я дивуюся, чому ви не хочете стати друзями Царя. Я хочу сказати, хіби ви не бачите, як шанує Цар хоробрих людей? Чи ви не бачите мене на моїй посаді? Так само і ви, коли підкоритесь Цареві (адже він вважає вас за хоробрих людей), кожен стане правителем у якомусь краї Еллади, що його дасть вам в правління Цар". На це вони дали таку відповідь: "Гідарне! Ця порада, що нас обходить, іде від людини, яка добре не розуміє, як стоять справи. Даючи нам таку пораду, ти судиш на підставі свого досвіду, ти не маєш іншого досвіду, бо що означає бути рабом, ти це добре знаєш, але що таке свобода, ти ще не спробував, чи вона солодка, чи ні, бо якби ти випробував її, ти порадив би нам битися за неї не списами, а сокирами". Отаку відповідь дали вони Гідарнові.

136. Коли вони дійшли до Сусів, спершу списоносці наказали їм, і для цього застосували силу, поклонитися, впавши долілиць перед Царем, вони відмовилися, сказавши, що не зроблять цього в ніякому разі, хоч списоносці намагалися нахилити їхні голови до землі, бо вони не звикли шанувати людей у такий спосіб і не прибули для цього. Коли вони якось визволилися від списоносців, то звернулися до Царя з такими словами: "Царю мідійців! Нас послали лакедемонці, щоб відпокутувати за смерть убитих у Спарті вісників". На ці слова Ксеркс із своєю великодушністю відповів, що він не уподібниться лакедемонцям, які порушили закони, що їх визнає весь світ, убивши вісників. Проте він ніколи не зробить того, в чому він обвинувачує спартанців, і також не вб'є їх, щоб помститися, і не загладить провини лакедемонців.

137. Так гнів Тальтібія за те, що зробили спартанці, одразу вщух, щойно Спертії і Булій повернулися в Спарту. Проте через багато років, як кажуть лакедемонці, коли сталася війна пелопоннесців із афінянами, його гнів знову спалахнув. Мені здається, що це може бути лише від божества. Отже, гнів Тальтібія обрушився на вісників і не вщухав, поки не був заспокоєний, і це було згідно законам справедливості. А те, що він уразив саме дітей цих людей, які з'явилися до Царя з причини гніву, сина Булія Ніколая та сина Спертія Анеріста, який, пливучи на торговельному судні з багатьма воїнами, захопив Галієї(1), де знайшли притулок утікаючі з Тірінта, це, звичайно, мені було цілком ясно, що воно було наслідком божої волі (через той гнів). Їх було послано лакедемонцями як вісників до Азії, але їх зрадив цар фракійців Сіталк, син Тера, та

один абдерит, Німфодор, син Піфея, і їх було взято в полон там біля Бісанта на Геллепонті і перевезено до Аттики, де їх убили афіняни, а разом із ними і одного корінфянина, Арістея, сина Адейманта. Але це сталося через багато років після походу Царя (2). А тепер я повертаюся до мого попереднього оповідання.

138. Поширювалися чутки, ніби похід Царя скерований лише проти Афін, але Ксеркс виступив проти всієї Еллади. Хоча елліни вже давно були повідомлені про цей похід, але ця відомість не мала для всіх однакового значення. Ті з них, що дали Персові землю та воду, були певні того, що не зазнають нічого прикрого від варварів, але тими, які не дали, опанував великий страх, бо в Елладі не було достатньо кораблів, щоб учинити опір ворогам, і в більшості не було бажання взяти участь у війні, і вони навіть схилялися до того, щоб піддатися мідійцям.

139. Тут я мушу висловити одну думку(1), яка може викликати в більшості незадоволення, проте я її висловлю, бо вона відповідає істині і я не вагаюся сказати про це. Отже, якби афіняни, перелякані небезпекою, що на них насувалася, покинули свою країну, або не покинувши її залишилися б і піддалися Ксерксові, ніхто б з еллінів не наважився б виступити проти Царя. Отже, якби ніхто не вчинив опору Ксерксові на морі, ось що відбулося б на суші. І хоча пелопоннесці спорудили багато укріплень на Істмі, союзники лакедемонців покинули б їх не тому, що вони зробили б це навмисне, але тому, що потреба змусила б їх так зробити, бо морське військо варварів заволодівало б їх містами один за одним і вони залишалися б зовсім самотніми, і хоча б відокремлені одні від одних, вони здійснювали б великі подвиги, а після були вславлені, все одно загинули б. Така була б їхня доля, або бачачи як інші елліни піддаються персам, вони почали б якісь переговори з Ксерксом. І так в обох випадках Еллада була б поневолена персами, бо я не можу зрозуміти, навіщо потрібні укріплення, що були побудовані на Істмі, якщо Цар панує на морі. Проте тепер якщо хтось скаже, що рятівниками Еллади були афіняни, він не буде далеким від істини, бо завдяки тому, що вони зробили, так чи інакше, було здобуто перемогу. Вони воліли, щоб Еллада була вільною і так вони перетягли на свій бік всіх еллінів, які не підкорилися персам, і, звичайно, з допомогою богів, відбили напад Царя. Навіть і оракули, що було одержано з Дельфів, страшні оракули, які посіяли паніку, не змусили їх залишити напризволяще Елладу, але вони виявилися стійкими і наважилися вчинити опір ворогові, що виступив проти їхньої вітчизни.

140. Отже, афіняни відрядили посланців до Дельфів, які бажали одержати оракули(1), коли вони в священній окрузі зробили все, що годилося (2), ледве вони зайшли в храм і сіли там, Піфія, ім'я якої було Арістоніка, дала їм такий оракул:

"Гей ви лихі бідолахи! Навіщо сидіти? Тікайте,
Ген-де край світу! Домівки та міста вершину покиньте.
Все в небезпеці жахливій у тебе, і тім'я і тіло,
Руки і ноги зазнають біди, всі суглоби і тулуб,
Все вони знищать, ніщо не залишиться цілим.
Полум'я й лютий Арей сірійський на колесниці.

Інших багато твердинь крім твоєї без жалю він згубить.
Храми безсмертних богів віддасть він вогню на поталу,
Нині ці боги стоять, гірким обливаючись потом,
Трусяться, пройняті страхом, а з гребня даху над ними
Кров торнотмаста струмує, нещасть неминучая провість.
Геть із храму тікайте, до лиха готуючи душу".

141. Почувши це, посланці афінян були охоплені великим сумом. Коли вони були так прикро вражені цим несприятливим оракулом, Тімон, син Андробула, один із найвидатніших дельфійських громадян, порадив їм, узявши віти благальників і вдруге попросити оракул у пророчому святилищі. Афіняни пішли за його порадою, прийшли туди і сказали: "Боже! Дай нам якийсь кращий оракул для нашої вітчизни, постався поблажливо до цих благальницьких віт, що ми їх тримаємо, інакше ми не вийдемо з храму, але зостанемося тут на цьому місці, поки не помremo". Так вони казали, поки пророчиця не дала їм другий оракул:

"Там на Олімпі не може Паллада власкавити Зевса.
Марно благаючи батька, потоками слів велемудрих.
Знову скажу тобі слово, що буде міцніше за крицю,
Буде здобуто місця, на горбі, де оселя Кекропа(1),
Буде спаплюжено ще Кіферона священну печеру.
Мур дерев'яний всевидячий дасть Олімпієць Афіні,
Цей серед інших руїн зостанеться сам непорушним.
Він урятує й тебе і дітей тобі милих у місті,
Ти не чекай непохитно приходу піхоти й кінноти,
Спину до них оберни, відступай, відходи обережно.
День ще настане і ти відіб'єш осоружного Перса.
О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш.
Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають".

142. Цей оракул посланці визнали менш зловісним за попередній і, справді, він і був таким, вони записали його і відбули до Афін. Коли повернулися і оголосили його на народних зборах, тоді було висловлено багато різних думок для пояснення цього оракулу, і, власне, дві протилежні, а саме: дехто з старіших казав, що, на його думку, оракул натякає на те, що Акрополь буде врятовано, адже колись його було оточено парканом із паліччя. Отже, вони вважали, що це і є дерев'яний мур(1). Інші, навпаки, вважали, що бог натякає на кораблі, і наполягали на тому, щоб залишити осторонь усе інше і готувати до бою кораблі. Але тих, які казали, що кораблі це і є дерев'яний мур, непокоїли два останні вірші, котрі вимовила Піфія: "О Саламіне святий! Дітей ти багато загубиш, Там, як Деметри дари засівають, а згодом збирають". Від цих віршів виникло збентеження в думках тих, які наполягали на тому, що кораблі — це дерев'яний мур, бо тлумачі оракулів розуміли так, що коли готувалися до морського бою, їм призначено долею бути переможеними у водах біля Саламіну.

143. Була тоді в Афінах людина, яка недавно відзначилася як одна з першорядних

осіб у державі(1), ім'я її було Фемістокл, син Неокла. Ця людина заперечувала, що тлумачі оракулів правильно тлумачили їх, доводячи, що якби, справді, у вірші йшлося про афінян, бог, на її думку, не висловив би свій оракул так високомовно, і замість "О, святий Саламіне!" сказав би "Проклятий Саламіне", якби справді йшлося про те, що афіняни мали загинути біля нього, але для того, хто правильно тлумачить оракул, бог це сказав про ворогів, а не про афінян. Отже, він порадив їм готуватися до морського бою, бо там вони будуть за дерев'яними мурами. Таку думку висловив Фемістокл і афіняни вирішили, що вона краща за думку тлумачів оракулів, які наполягали на тому, що не треба готуватися до морського бою і, коротко кажучи, вони радили зовсім не чинити опору, але покинути (2) Аттику і оселитися десь в іншому місці.

144. Перед тим ще одна думка Фемістокла з іншого приводу була визнана за найкращу. Це було на той час, коли державна казна афінян одержала значні суми з копалень(2) на Лавріоні і кожна особа мала безпосередньо отримати свою долю в десять драхм (3). Тоді Фемістокл умовив їх змінити рішення і відмовитися від такого розподілу і на ці гроші побудувати двісті кораблів (4) для війни, а він мав на увазі війну з егінцями. Справді, ця війна, яка тоді почалася, врятувала Елладу, бо змусила афінян стати моряками. Ті кораблі тоді не було використано за призначенням, для якого їх було побудовано, але вони згодом придалися для Еллади. Отже, кораблі, побудовані перед тим, були в розпорядженні афінян і їм довелося побудувати ще й інші. Після одержання оракулу вони порадилися і вирішили згідно з порадою бога виступити проти варварів, які йшли на Елладу, на своїх кораблях і з усім своїм військом спільно з еллінами, які хотіли приєднатися до них.

145. Отакі оракули було дано афінянам. Тоді елліни зібралися в одному місці, керуючись найкращими почуттями щодо Еллади і почали радитися(1), обмінялися думками і запевненнями у взаємній довірі, і на своїй нараді вирішили, що передусім їм треба покласти кінець усякій ворожнечі і війнам, що тривали між ними, а їх було втягнуто ще й в деякі інші війни, але безсумнівно найбільшою була війна між афінянами та егінцями. Потім, довідавшись, що Ксеркс із своїм військом перебуває в Сардах (2), вони вирішили послати в Азію шпигунів, щоб зібрати відомості про цареві війська і послати в Аргос вісників, щоб скласти союз проти персів, а ще інших послали до Сіцилії, до Гелона, сина Дейномена, і на Керкіру просити допомоги для Еллади, а ще інших на Крит із думкою про те, що треба порозумітися для спільної справи, бо страшна небезпека загрожувала однаково всім. Щодо військової сили Гелона, казали, що вона дуже велика і що нема іншої такої в Елладі, порівняно з якою вона не була б більшою.

146. Прийнявши такі рішення і припинивши взаємну ворожнечу, вони насамперед послали трьох людей до Азії як шпигунів. Вони прибули до Сардів, дізналися про кількість військ Царя, але коли їх було викрито, стратеги сухопутного війська поставили їх на тортури, а потім повели їх на страту. Їх було засуджено на смерть, але щойно про це довідався Ксеркс, як він не ухвалив такого рішення стратегів і послав декого з своїх списоносців із наказом, якщо вони знайдуть шпигунів ще живими, привести їх до нього. Коли вони їх знайшли ще живими, то привели їх до Царя, а коли

він дізнався, для чого вони прибули, він наказав списоносцям, щоб вони повели їх усюди і показали усю піхоту та всю кінноту, а коли вже наситяться цим видовищем, щоб відпустили їх, не завдавши їм ніякої шкоди і нехай вони йдуть, куди хочуть.

147. Він дав такий наказ і додав, якби було вбито шпигунів, елліни не довідалися б заздалегідь про те, що його військові сили вищі за всяке уявлення, а крім того, це не завдало б великої шкоди ворогам, коли б трьох їхніх воїнів було б убито. Проте, якщо повернуться ці люди в Елладу і елліни почують, які його сили, вони мабуть підкоряться йому, так він гадав, поступляться своєю свободою, не чекаючи на похід, що готується, і так не треба буде прикладати зусилля, виступаючи проти них. Таке його рішення схоже на інше: коли Ксеркс перебував в Абідосі, він побачив кораблі, що перевозили збіжжя(1) з Понту Евксіну через Геллеспонт, прямуючи до Егіни та Пелопоннесу. Скоро ті перси, які там перебували, довідалися, що ці кораблі належать ворогам, як уже були готові захопити їх і дивилися на Царя, коли він дасть наказ про це. Проте, Ксеркс запитав їх, куди плывуть кораблі. "Вони плывуть до твоїх ворогів, владарю, і перевозять збіжжя", відповіли вони йому. "Ну,— сказав він,—хіба і ми не плывемо саме туди, куди плывуть вони з усім нашим спорядженням та збіжжям? Яку шкоду завдають вони нам тим, що перевозять для нас збіжжя?"

148. Отже, так цих шпигунів було відпущено після того, як вони дізналися про стан речей, і вони повернулися до Європи, а елліни, які заприсягалися, що воюватимуть усі разом проти Перса, після визволення шпигунів послали вісників до Аргосу. За словами самих аргосців ось як це сталося в них. Вони заздалегідь дізналися про те, що задумав Варвар проти Еллади, довідалися і зрозуміли, що елліни захочуть узяти їх із собою проти Перса і послали питаючих у Дельфи, щоб ті запитали бога, що краще за все їм робити, бо невдовзі перед тим(1) лакедемонці з Кле-оменом, сином Анаксандріда, повбивали шість тисяч їхніх людей і саме для цього вони послали своїх запитуючих (2). А Піфія, відповідаючи на їхнє запитання, дала їм такий оракул:

"Ворог сусідам своїм, ти улюбленцю милий безсмертним,
Спис наготові тримай, щоб не бути узятим зненацька,
Голову лиш бережи, бо вона тобі тіло врятує".

Такий оракул дала їм Піфія ще перед тим, а згодом, коли вісники нарешті прибули в Аргос, і вони з'явилися перед радою, і переказали те, що їм було наказано сказати. А радники відповіли їм на їхнє прохання, що аргосці готові приєднатися до інших еллінів, якщо перед тим складуть мирний договір на тридцять років із лакедемонцями і якщо їм буде доручено командування над половиною всіх союзних військ, хоча було б справедливим (3), щоб вони командували всім військом, але незважаючи на це, вони згодні командувати половиною його.

149. Таку відповідь, кажуть аргосці, дала вісникам їхня рада, хоч пророче святилище заборонило їм скласти такий союз із еллінами. Проте, хоч вони мали страх перед оракулом, але були готові скласти мирний договір на тридцять років, щоб за цей час змужніли їхні сини. Якщо не відбудеться договір, то крім нещастя, що їх спіткало, з ними може статися ще якась інша напасть у війні з Персом, і вони потрапляють під

владу лакедемонців. Тоді спартанські вісники відповіли їм такими словами: щодо мирного договору, то вони про нього розкажуть народним зборам(1), а щодо командування, то їм доручено сказати, що вони мають двох царів (2), тоді як аргосці мають лише одного. Отже, не можна відібрати командування в одного з двох царів, але ніщо не заважає аргосцям, щоб їхній цар погоджувався з двома спартанськими царями. Аргосці говорять, що вони не змогли дозволити командувати над ними спартанцям, але воліли краще, щоб над ними владарювали варвари, аби не підкорятися лакедемонцям, і оголосили вісникам, щоб вони покинули аргоську країну до заходу сонця, а якщо вони цього не зроблять, то до них поставляться як до ворогів.

150. Так про це розповідають аргосці. Проте, існує ще й інший переказ(1), що поширюється в Елладі, а саме, що Ксеркс ще перед тим, як вирушити в похід на Елладу, послав до Аргосу вісника і той, коли прибув, сказав їм таке: "Шановні аргосці! Цар Ксеркс звертається до вас. Ми гадаємо, що нашим предком був Перс (2), син Персея, сина Данаї, і Андромеди, дочки Кефея. Отже, ми все ж таки ваші нащадки. Таким чином, ні нам не слід виступати в похід проти наших предків, ні вам, ідучи на допомогу іншим, виступати проти нас, але спокійно залишайтеся у вашій країні. Бо якщо все буде так, як я планую, не буде народу, якого я шануватиму більше, ніж вас". Коли аргосці почули це, то визнали, що ця справа дуже важлива і на цей час вони не дали ніякої відповіді і не попросили нічого для себе, але коли елліни спробували перетягти їх на свій бік, тоді вже, добре розуміючи, що лакедемонці не дадуть їм узяти участь в командуванні, як вони їх просили, вони використали цей привід, щоб залишитися спокійними.

151. Із цим переказом погоджується і ще одна інша подія, що відбулася, як кажуть деякі елліни, за багато років пізніше. Сталося так, що в Сусах, місті Мемнона, опинилися прибулі туди в іншій справі Каллій, син Гіппоніка, та інші послы афінян і саме тоді і аргосці послали своїх людей у Суси, щоб запитати Артаксеркса, сина Ксеркса, чи ще продовжується дружба(1), яку склали вони з Ксерксом або він уважає їх за ворогів. Артаксеркс заявив їм, що без сумніву вона продовжується і що нема жодного міста, яке він уважав би настільки дружнім, наскільки місто Аргос (2).

152. Чи справді Ксеркс посилав в Аргос вісника, який переказав те, що я навів, і чи посланці аргосців прибули до Сусів і запитували Артаксеркса про дружбу держав, я про це не можу з певністю сказати, і не хочу висловлювати думки, протилежної до того, що твердять самі аргосці. Я знаю лише те, що якби всі люди принесли в одне місце кожен із них своє лихо, щоб обміняти його на лихо своїх сусідів, то кожен, розглядивши чуже лихо, а потім своє, яке він приніс із собою, охоче забрав би його і повернувся б додому. І якщо воно так, то поводження аргосців було не найгіршим. Але я маю своїм обов'язком писати, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть, і це стосується до всього мого оповідання. Справді, існують люди, які дійшли до того, що твердять, ніби аргосці покликали Ксеркса піти проти Еллади, бо не мали успіху у війні з лакедемонцями, і ніби вони хотіли, аби сталося щось інше в їхньому тужливому становищі.

153. Я досить уже сказав про аргосців. Інші посланці від союзників прибули на Сіцилію, щоб зустрітися з Гелоном, і серед посланців був і лакедемонєць Сіагр. Предок цього Гелона, переселився в Гелу з острова Телосу, що поблизу від Тріопія, тоді, коли ліндосці з Радосу і Антіфем заснували Гелу, і він узяв у цьому участь. Із бігом часу його нащадки стали гієрофантами(1) підземних богів і продовжують обіймати цю посаду, яку одержав від своїх предків Телін у такий спосіб. Деякі громадяни Гели зазнали поразки під час повстання в місті і знайшли притулок у Макторії, в місті, яке розташовано на північ від Гели. Телін повернув їх у Гелу, не маючи з собою жодного війська, але лише з допомогою священного начиння цих богів. Звідки він роздобув їх, чи він сам придбав їх, я не можу сказати. Хоч як там було, але з їхньою допомогою він повернув громадян до міста з умовою, що їхні нащадки будуть гієрофан-тами цих богів. Як би то не було, для мене воно залишається незрозумілим, як це розповідають, що Телінові пощастило зробити такий великий подвиг, бо подібні подвиги, я гадаю, не може зробити якась пересічна людина, але лише людина з відважною душею і з рідкісною чоловічою силою. Але про Теліна розповідають мешканці Сіцилії, що він був повною протилежністю цього, тобто людиною жінкуватою та млявою. І ось у такий спосіб він придбав це начиння.

154. Коли помер Клеандр(1), син Пантарія (2), який був тираном Гели протягом семи років і якого вбив якийсь громадянин Гели Сабілл, владу одержав брат Клеандра Гіппократ. Коли тираном був Гіппократ, Гелон , нащадок гієрофанта Теліна разом із багатьма іншими і з Айнесідемом, сином Патайка, який був зброєносцем Гіппократа... Трохи згодом через свою відважність він був призначений начальником усієї кінноти. Отже, коли Гіппократ облягав Калліполь і Наксос(1), і Занклу, і Леонтіни (5), і ще й Сіракуси (6) та багато варварських міст, під час цих воєн Гелон виявив надзвичайну відвагу. Із тих міст, що я їх перелічив, крім Сіракус, усі були підкорені Гіппократом. Але сіракусян, які зазнали поразки біля річки Елора, врятували корінфіани та керкірейці(1). Їх визволили союзники з умовою, щоб сіракусяни передали Гіппократові Камаріну(8), що колись належала їм.

155. Коли Гіппократ був тираном, а його брата було вбито поблизу Гіблі(1), під час його походу проти сікелів, тоді Гелон під приводом нібито хотів допомогти синам Гіппократа Евклеядові та Клеандрові в боротьбі проти громадян, які не хотіли їм підкоритися, а насправді скоро він силою зброї переміг мешканців Гели, захопив владу, усунувши синів Гіппократа. Після цієї події, коли ті сіракусяни, що їх називають гаморами(2), було вигнано народом та їхніми власними рабами, яких називали кілліріями (3), Гелон повернув із міста Касміні (4) сіракусян на їхню батьківщину і тоді захопив і це місто, бо сіракусяни, коли Гелон виступив проти них, віддали йому своє місто і підкорилися йому (5).

156. Коли він заволодів Сіракусами, то залишив без уваги Гелу, де перед тим владарював. Він передав її своєму братові Гіерону, а сам зміцнив Сіракуси, які стали для нього всім(1). Трохи згодом це місто збільшилося і почало процвітати. Спершу він переселив сюди усіх камарінзійців і зробив їх сіракуськими громадянами і зруйнував

доценту місто Камаріну. Згодом те саме, що з камарінейцями, він зробив із половиною і навіть більше мешканців Гели. Щодо сіцилійських мегарців, які, перебуваючи в облозі і змушені були піддатися, то їхніх товстосумів, що виступили з війною проти нього, і через це чекали, що він їх повбиває, він також переселив у Сіракуси і зробив їх громадянами цього міста, а мегарський простолюд, котрий не був причетний до війни і не рчікував для себе жодного лиха, він також виселив у Сіракуси і продав їх як рабів за межі Сіцилії. Таке саме він зробив і з сіцилійськими євбейцями (2), спершу відокремивши знатних людей від простого люду. Так він учинив і з тими, і з іншими, бо гадав, що дуже прикро жити з простолюддям. Ось так Гелон став могутнім тираном.

157. І тоді, коли посланці еллінів прибули до Сіракус, вони зустрілися з Гелоном і звернулися до нього з такою промовою: "Нас послали(1) лакедемонці та афіняни і їхні союзники, щоб ми умовили тебе встати на їхній бік проти Варвара, бо, звичайно, ти знаєш, хто загрожує Елладі. Отже, цей Перс зв'язав мостами береги Геллеспонту і привів із собою з Азії всі військові сили Сходу, і він готовий вирушити в похід на Елладу під приводом, ніби він виступає проти Афін, але він насправді задумав підкорити своїй владі всю Елладу. А ти, маючи таку велику силу і становивши певну частину Еллади і не маленьку, бо володієш Сіцилією(2), прийди на допомогу тим, хто обороняє свободу Еллади і будь разом із ними визвольником. Бо якщо об'єднається вся Еллада, тоді збереться потужна сила, спроможна виступити проти загарбників. Проте, якщо одні з нас зрадять, інші відмовляться допомогти, а елліни із здоровим глуздом залишаться в меншості, тоді можна побоюватися, що загине вся Еллада. Не думай, що Перс, коли нас приневолить, не схоче і тебе приневолити, але вживи своєчасно заходів. Якщо допоможеш нам, і себе збережеш. Справи, про які дбають заздалегідь, звичайно, завершуються щасливо".

158. Так вони сказали, проте Гелон зустрів їх дуже неприязно і сказав: "Слухайте, елліни! Цими вашими своєкорисливими промовами ви наважилися запросити мене бути вашим союзником проти Варвара? А ви самі, коли я іншим разом просив вас прийти мені на допомогу проти варварського війська(1), на той час, коли я посварився з карфагенянами і благав вас помститися за смерть Дорієя, сина Анаксандріда, якого вбили егестейці, коли я пропонував вам спільними силами відвоювати гавані (2), від яких ви мали багато користі, і заради мене ви не прийшли допомогти мені, і не помстилися за смерть Дорієя, і хоч це залежало від вас, усю цю країну ви покинули на поталу варварам. Ну, годі з цим: тепер усе для мене обернулося на краще. А тепер, коли війна дійшла до вас, ви згадали за Гелона. Проте, хоч ви з такою зневагою поставилися до мене, я не хочу бути подібним до вас, і я готовий вам допомогти. Я дам вам двісті трієр і двадцять тисяч гоплітів, дві тисячі вершників, дві тисячі лучників, дві тисячі прашників і дві тисячі легкої кінноти. Я беру також на себе обов'язок приставити харчі для всього еллінського війська до кінця війни. Але я даю всі ці обіцянки з такою певною умовою, що я буду начальником і проводарем еллінів у війні проти варварів. Інакше я не прийду на допомогу вам, і не пришлю вам свого війська".

159. Коли цю промову почув Сіагр, він не утримався і сказав Гелоні: "Ах!

Неодмінно гірко заплакав би внук Пелопа Агамемнон, дізнавшись, що Гелон і сіракусяни позбавили проводу спартанців. Але ти не скажеш більше такого, нібито ми передали тобі командування. Якщо ти справді хочеш допомогти Елладі, то знай, що ти будеш під проводом лакедемонців, а якщо ти не вважаєш за правильне, щоб тобою командували інші, тоді не приходи нам на допомогу!"(1)

160. Коли Гелон зрозумів із слів Сіагра, що його умову не буде прийнято, він зробив їм таку остаточну пропозицію: "Слухай, спартанцю! Коли ображають якусь людину, вона звичайно спалахує гнівом. Проте ти, незважаючи на те, що твої слова мене принизили, не змусив мене дати тобі негативну відповідь. І через те, що ви в питанні про командування не поступливі, цілком зрозуміло, що і я ще більше не поступливий, бо я проводар численного війська і великого флоту. Проте, якщо моя умова для вас не прийнятна, ми зробимо вам деякі поступки щодо першої нашої пропозиції. Отже, якщо ви матимете командування над сухопутним військом, то я командуватиму флотом. Якщо, навпаки, ви хочете командувати на морі, тоді я командуватиму на суші. Цим ви маєте задовольнитися і йдіть собі геть, утративши таких могутніх союзників".

161. Отакі пропозиції зробив Гелон, але афінський посланець випередив лакедемонця і відповів такими словами: "Царю сіракусян!(1) Еллада послала нас до тебе, бо їй потрібний не проводар, а військо. Проте ти не хочеш послати військо, якщо не будеш воєначальником Еллади, але намагаєшся бути стратегом. Поки ти прагнув проводу над усім еллінським військом, ми, афіняни, були спокійні, адже ми знали, що лакедемонцеві здатний своєю відповіддю захистити інтереси нас обох. Проте, оскільки ми не погодилися, щоб ти став архистратегом усього нашого війська, ти хочеш тепер бути проводарем флоту, але справа в тому, прошу пробачення, що якби лакедемонцеві погодився призначити тебе на цю посаду, ми були б проти цього призначення. Бо така посада належить нам, якщо її не вимагають для себе лакедемонці. Звичайно, проти того, щоб вони, коли хочуть, одержали цей провід, ми не заперечуємо, але нікому іншому ми не дозволимо бути проводарем флоту. Бо в цьому випадку ми незаслужено придбали б наймогутніший флот Еллади, коли дозволили б, щоб їм командували сіракусяни. Адже ми, афіняни, найдавніше плем'я, єдині серед еллінів, не змінили місцеперебування і про яких ще поет Гомер сказав, що той, хто прибув із нашого міста до Трої, був найкращим воєначальником. Отже, ми цілком маємо право говорити, як ми кажемо".

162. Гелон на це відповів так: "Слухайте, ви, афіняни! Здається, що ви маєте проводарів, але не маєте людей, якими вони могли б командувати. Отже, якщо ви нічим не хочете поступитися, але наполягаєте на своєму, краще повертайтеся якнайшвидше додому і сповістіть Елладу, що для неї весну викреслено з року (тут я наведу зміст цього речення, про що в ньому йдеться: відомо, що весна це найкраща доба року, як Гелонове військо найкраще в Елладі. Отже, якщо Еллада втратила союз із ним, це так само, як би рік не мав весни).

163. Нарешті, після цих переговорів представники еллінів відпливли. Тим часом Гелон, побоючися, що елліни не спроможуться подолати Варвара, а з другого боку,

важаючи для себе приниженим, щоб сіцілійський тиран, прибувши на Пелопоннес, воював під проводом лакедемонців, не схотів пристати на пропозицію еллінів, але пішов іншим шляхом. Отже, скоро він довідався, що Перс перейшов через Геллеспонт, він послав до Дельфів на трьох п'ятдесятивесельних кораблях мешканця Косу, Кадма, сина Скіфа (2), який мав із собою багато грошей і мав переказати пропозиції про дружбу. Він повинен був стежити за ходом битви і, якщо переможе Варвар, дати йому гроші, а також землю та воду тих країв, де Гелон був тираном, а в протилежному разі, якщо переможуть елліни, повернутися на Сіцилію.

164. Цей Кадм перед тим, як відбулися ці події, успадкував від свого батька владу на Косі, досить міцну, але добровільно, хоч йому не загрожувала якась небезпека, лише завдяки властивому йому почуттю справедливості, передав цю владу народові Косу і переїхав на Сіцилію, де з допомогою самосців(1) захопив Занклу, яка змінила свою назву і стала називатися Мессеною (2). Отже, цього Кадма, який прибув на Сіцилію під час згаданих подій, керуючись почуттям справедливості, Гелон, упевнившись в тому, що Кадм справді був справедливою людиною, послав із таким дорученням. Цей Кадм, крім свого почуття справедливості, яке він виявив і в інших своїх учинках, як переказують, що і на цей раз довів це своїм досить важливим учинком. Адже маючи в своїх руках велику суму грошей, яку йому довірив Гелон, хоч і міг притримати її для себе, не зробив цього, але коли елліни перемогли в морському бою, а Ксеркс поквапно повернувся на батьківщину, тоді і Кадм повернувся на Сіцилію з усіма довіреними йому грошима.

165. Є ще й інший переказ в еллінів — мешканців Сіцилії, ніби Гелон прийшов би на допомогу еллінам, навіть будучи під їхньою командою, як би на той час Терілл, син Крініппа, тиран Гімери, вигнаний із Гімери Тероном(1), сином Айнесідема, владаря Акраганта, не привів проти нього війська з хрѳхсот тисяч, яке складалося з фінікійців, лівійців (2), іберійців, лігурійців, елісіків, сардонців та кірнійців із стратегом, царем карфагенян (3) Гамількаром, сином Ганона. Терілл умовив його, оскільки вони були друзями, і за посередництвом Анаксіла, сина Кретіна, тирана Регія, який дав заручниками своїх синів Гамількарові, щоб той напав на Сіцилію і так помстився б за його тестя, бо в Анаксіла була жінкою одна з дочок Терілла, що називалася Кідіппа. Отже, так сталося, що Гелон не зміг подати допомоги еллінам і послав у Дельфи ті гроші.

166. Згідно з цим переказом того самого дня сталося так, що Гелон і Терон перемогли карфагенянина Гамількара на Сіцилії, а поблизу Саламіну елліни перемогли Перса. Я чув також, що цей карфагенянин Гамількар був із боку батька карфагенянин, а з боку матері сіракусець і став царем завдяки своїй хоробрості, а коли почалася битва і він був переможений у ній, він зник, ніде його не було ні живого, ні мертвого, бо Гелон усюди шукав його і не знайшов.

167. Є ще один переказ самих карфагенян, який здається правдоподібним: що варвари билися з еллінами (на Сіцилії) від світанку аж до вечора (справді кажуть, що бій тривав до цього часу), а Гамількар залишався тоді в таборі (і приносив жертви) і хотів

одержати сприятливі знамення, спалюючи на величезному вогнищі цілі туші жертвних тварин(1). Але коли він побачив, як тікають його воїни, а він тоді робив зливання на жертви, він кинувся у вогонь і вогонь спопелив його і так він зник. Після зникнення Гамількара, що сталося в такий спосіб, як кажуть фінікійці, або інакше (як кажуть карфагеняни і сіракусці), йому почали приносити жертви і ще спорудили йому пам'ятники в усіх містах їхніх колоній і в самому Карфагені(2), звичайно, найбільший від усіх пам'ятник. Цього досить про те, що розповідають про Сіцилію.

168. Керкірейці, давши посланцям відповідь, яку я ще наведу, так поставилися до звернення, бо й посланці, що прибули до Сіцилії, спробували залучити їх, повторивши ті самі слова, які вони сказали Гелоно-ві. Спочатку керкірейці пообіцяли послати допомогу і взяти участь в обороні, заявивши, що не слід їм допустити, щоб загинула Еллада. Бо якщо зазнає поразки Еллада, вони неминуче одразу стануть невільниками. Отже, їм треба подати допомогу їй усіма своїми силами. Таку гідну відповідь вони дали. Але коли виникла потреба послати допомогу, маючи на увазі щось інше, вони оснастили шістдесят кораблів(1). Проте скоро вони відпливли і дійшли до Пелопоннесу, там вони кинули якорі поблизу Пілоса і Тенару в Лакедемонії, очікуючи, чим закінчиться війна. Вони не сподівалися на те, що переможуть елліни, але гадали, що Перс отримає блискучу перемогу і стане владарем усієї Еллади. Це вони зробили навмисне, щоб могли сказати Ксерксові: "О царю! Нас просили елліни взяти з ними участь у цій війні. І ми мали неабияку силу і могли дати не мало кораблів і навіть більше, ніж афіняни, але ми не схотіли виступити проти тебе або зробити таке, що тобі було б не до вподоби". Такими словами вони сподівалися, що зможуть виграти щось більше за інших, і я гадаю, що так воно і сталося б. Для еллінів вони вигадали собі виправдання, до якого вони справді вдалися, коли елліни обвинуватили їх за те, що вони не прийшли допомогти їм. Вони сказали, що оснастили шістдесят трієр, але північний вітер не дозволив їм обігнути Малею (2) і через це вони не прибули на Саламін, а не тому, що вони не взяли участі в морській битві через боягузтво. В такий спосіб вони обдурили еллінів (3).

169. Так само крітяни, коли спробували були вмовити їх встати на бік еллінів, ті, кому було це доручено, ось що зробили. Вони всі разом послали запитуючих у Дельфи і запитали бога, чи буде добре для них допомогти еллінам. І Піфія відповіла їм: "Безглузді! Чи ви не скаржитеся на те, що розгніваний допомогою Менелаєві Мінос змусив вас пролити стільки сліз? Вони не допомогли вам помститися за його смерть у Каміку, а ви допомогли їм помститися за викрадення варваром із Спарти однієї жінки"(1). Коли крітяни почули цю відповідь, яку їм принесли запитуючі, то вони вирішили не посилати допомоги.

170. Справді, розповідають, що Мінос, розшукуючи Дедала, прибув на Сіканію, яка тепер називається Сіцилією, і загинув там насильною смертю (2). Згодом крітяни за порадою Бога прибули на Сіцилію, всі, за винятком мешканців Поліхні і Прайса (3), з великим флотом і протягом п'яти років облягали місто Камік, у якому за мого часу мешкали акра-гантінці. Проте, нарешті, не змогли ні здобути його, ні залишитися там,

бо їх мучив голод, покинули місто і відпливли. Коли, плывучи вони прибули до берегів Япігії, їх застала страшенна буря і викинула на суходіл. Оскільки їхні кораблі було розбито на морі (і побачивши, що їм неможливо повернутися на Кріт), вони заснували там місто Прію(4), оселилися там і замість крітян стали япігами та мессапіями, змінивши назву, і замість острів'ян стали мешканцями суходолу. Із Гірії вони заселили й інші міста, які за багато років після того, коли тарантінці намагалися їх зруйнувати, зазнали такої страшної поразки(5), що це вбивство еллінів було без сумніву найбільшим із усіх тих, які я знаю, як серед самих тарантінців, так і серед регійців. А вони були тими громадянами, яких Мікіт, син Хойра, змусив прийти на допомогу тарантінцям, і вони загинули заради них у числі трьох тисяч, а скільки загинуло тарантінців, хто це може обчислити! Цей Мікіт був на службі в Анаксіла, який призначив його правителем Регія. А він змушений був тікати з Регія і оселитися а аркадійській Тегеї, і він поставив в Олімпії багато статуй б.

171. Але те, що стосується регійців і тарантінців, я згадав між іншим у моєму оповіданні. На Кріт, який тоді збезлюднів, як переказують прайсосці(1), почали переселятися люди різних племен і серед них переважно елліни, а в третьому поколінні після смерті Міноса сталася троянська війна, в якій крітяни виявилися досить хоробрими помічниками Менелая. Проте, коли вони повернулися з-під Трої, їхню країну спіткали голод та смертельна пошесть серед людей та тварин так, що Кріт спустошився вдруге і сучасна його людність становить третину колишньої із тих, що ще там залишилися(2). Отже, Піфія нагадала(3) крітянам ці події і відрadiла їх посилати допомогу Елладі, хоч вони хотіли це зробити.

172. Спочатку фессалійці змушені були перекинутися на бік мідійців, як вони це довели, бо не погоджувалися з тим, що затіяли Алевади(1). Отже, щойно вони довідалися, що Перс готувався переправитися в Європу, вони послали вісників на Істм. На Істмі були зосереджені представники еллінів, яких обрали міста Еллади, і які палали патріотичними почуттями. З'явилися до них вісники фессалійців і сказали їм: "Шановні елліни! Треба охороняти гірські ущелини Олімпу, щоб захистити від війни не лише Фессалію, але й усю Елладу. Тепер ми готові взяти участь в обороні, але треба, щоб і ви послали численне військо, бо якщо ви не пошлете, знайте, що ми почнемо переговори з Персом, бо наша країна розташована на самому краю Еллади, не слід допустити, щоб ми загинули через вас. Проте, якщо ви хочете допомогти нам, ви не спроможетеся змусити нас приєднатися до вас, застосувавши силу, бо сила не буває ніколи міцнішою за безсилля, і ми тоді постараємося самі знайти якийсь засіб урятуватися". Так сказали фессалійці.

173. І елліни вирішили послати морем піхоту, щоб вона обороняла ці гірські ущелини. Військо зібралося і попливло туди через Евріп. Воно прибуло в Алое, в Ахаїї, зійшло на берег, залишило там кораблі і вирушило звідти до Фессалії, прибуло в Темпейську долину, де є перевал, яким можна пройти з долішньої Македонії до Фессалії вздовж ріки Пеней між гір Олімпу та Осей. Там вони отаборилися, близько десяти тисяч еллінських гоплітів, які там зібралися, і до них приєдналася фессалійська

кіннота. Стратегом(1) лакедемонців був Евайнет, син Каре-на, обраний серед полемархів, а стратегом афінян був Фемістокл, син Неокла. Там вони провели декілька днів, бо прибули вісники від македонського царя Александра, сина Амінта, і порадили їм відійти з ущелин і не залишитися там, щоб їх не розтоптало вороже військо, і повідомили їх, скільки було сухопутних та морських сил у ворогів. Вони послуhalися цієї поради, бо вважали, що ця порада правильна і що македонець бажає їм добра. Проте, я сам гадаю, що ця порада була викликана страхом, коли довідалися про існування ще й іншого перевалу, що веде до Фессалії з горішньої Македонії(2), з країни перрайбів біля міста Гоннос, саме звідти, звідки може вдерлося військо Ксеркса. Тоді елліни повернулися на кораблі і прибули на Істм.

174. Цей похід у Фессалію відбувся, коли Цар був уже в Абідосі і збирався переправитися з Азії в Європу. І так фессалійці залишилися без союзників і охоче перейшли на бік мідійців, уже без усяких вагань і під час військових дій виявилися дуже корисними Цареві.

175. Скоро елліни повернулися на Істм і почали радитися після поради Александра, як вони будуть вести війну і в яких місцях. Думка, яка переважала інші, була, що треба обороняти ущелини Фермопіл, бо вони були вужчими * від ущелин Фессалії, крім того, інших не було і вони були ближчими до їхньої країни. Що ж до стежки, через яку потрапили в пастку елліни в Фермопілах, то вони до свого прибуття туди навіть нічого не знали про неї, поки не довідалися від трахінян. Цей фермопільський прохід(1) за порадою Александра вони почали охороняти, щоб не допустити в Елладу Варвара, а флот, щоб плив до Артемісія (2), до берегів Гістієотіди, бо ці краї близькі один до одного і можна обмінюватися повідомленнями про місцеперебування кожного. А тепер подаю опис цих країв.

176. Щодо Артемісія: Фракійське море, будучи широким, поступово звужується і закінчується вузькою протокою між островом Скіатом і берегом Магнесії. За цією протокою безпосередньо на Евбеї є Артемі-сій, мис на березі, де розташовано святилище Артеміди. Крім того, міжгір'я, де можна пройти через Трахіну до Еллади, в своєму найвужчому місці має завширшки в половину плетра, але в цьому місці ще не є найвужча частина цієї місцевості, бо вона є попереду і позаду від Фермопіл, попереду біля Альпен на виході, де є таке вузьке місце, що через нього може проїхати лише одна колесниця(1), і так само попереду вздовж річки Фойнік поблизу міста Антели. На захід від Фермопіл височить неприступна стрімча гора, що тягнеться аж до Ети, а на сході шлях обмежено морем та болотами. В цьому міжгір'ї є гарячі джерела, які місцеві мешкаки, називають Хітрами, і там поблизу споруджено жертovníк на честь Г'еракла. В цьому міжгір'ї було побудовано мур і за давніх часів там була брама. Цей мур побудували фокейці через свій страх, коли прийшли фессалійці з Теспротії, щоб захопити країну еолійців, саме ту, де вони тепер ще перебувають. Оскільки фессалійці спробували були підкорити їх, фокейці вжили ці заходи і, крім цього, вони відвели гарячі води до входу в ущелину, щоб там утворився крутояр, і застосували всякі засоби аби тільки не допустити фессалійців до своєї країни. Отже, той давній мур було

побудовано за давніх часів, і більша частина його з бігом часу зруйнувалася. Тепер вони його відбудували і вирішили в тому місці постаратися відбити напад Варвара на Елладу. Поблизу від шляху є там селище, що називається Альпени, з якого елліни хотіли постачати собі харчі.

177. Цю місцевість уважали елліни за підходящу для військових дій. Вони заздалегідь обстежили її і вирішили, що там варвари не зможуть використати свою кількісну перевагу і кінноту, і там вони визначили за найкраще зустріти ворога, який вирушив проти них. І скоро вони дізналися, що Перс уже прибув до Піерії, вони покинули Істм(1) і одна їхня частина пішла суходолом до Фермопіл, а інша вирушила морем до Артемісія.

178. Отже, елліни поквапилися зайняти призначені для них позиції(1), а на той час перелякані дельфійці порадилися з богом, як урятуватися їм і всій Елладі. І їм було дано оракул, щоб вони молилися вітрам, бо вони будуть могутніми спільниками еллінів. Коли дельфійці одержали цей оракул, вони спершу сповістили еллінів, які хотіли жити вільними, про одержаний ними оракул. І через це повідомлення людям, охопленим великим страхом перед варварами, вони заслужили право на довічну подяку. Після цього дельфійці присвятили вітрам жертвник на тому місці, яке називається Тія (2), де саме розташовано священну округу дочки Кефіса Тії, від якої одержало свою назву те місце, і там приносили жертви вітрам. Отже, через цей оракул дельфійці і тепер ще приносять вітрам жертви, щоб їх уласкавити.

179. Морське Ксерксове військо, вирушивши з міста Терми, виділило з свого числа десять найшвидкоплавніших кораблів, щоб вони попрямували до Скіату(1), де перебували на сторожі три еллінських кораблі, один із Тройзени, один із Егіни і один із Афін. Коли вони здалека побачили кораблі варварів, то кинулися навітіки.

180. Тройзенський корабель, навархом якого був Прексін, догнали варвари, взяли його в полон і потім найуродливішого чоловіка з його залоги приволокли на ніс корабля і там його зарізали, вважаючи за добрий знак для себе, що перший еллін, якого вони захопили, був таким уродливим(1). Ім'я чоловіка, котрого вони зарізали, було Леонт. Можливо доля, що його спіткала, була пов'язана з його ім'ям.

181. Захоплення егінського корабля, навархом якого був Асонід, діалося персам не без труднощів через одного воїна, Піфея, сина Ісхеноя, бо він того дня виявився справжнім героєм. Він, коли вже корабель було захоплено, продовжував битися, поки його було майже пошматовано. Коли той упав іще не мертвий, а живий, перські моряки зробили все можливе, щоб зберегти йому життя. Вони постаралися вилікувати його, змазуючи його рани цілющою смолою і забинтовуючи їх пов'язками з льняної тканини, а повернувшись до свого табору, показували його з захопленістю всьому військові і всіляко поралися коло нього, але з іншими, кого вони захопили на тому кораблі, поводилися як із рабами.

182. Отже, двоє з цих кораблів було захоплено в такий спосіб, але третій, навархом якого був афінянин Форм, переслідований варварами, зайшов у гирла Пеней і судно було взято, але без залоги, бо щойно судно було витягнуто на сушу, афіняни

стрибонули з нього, перейшли через Фессалію і прибули до Афін.

183. Про це елліни, які перебували на кораблях біля Артемісія, Довідалися через сигнали, що їм подавали з Скіату смолоскипами. Перелякані тим, про що вони довідалися, вони перепливли до Халкіді, щоб охороняти Еврш, залишивши на верховинах Евбеї спостерегачів. Із десятих кораблів варварів троє кинули якорі біля рифу, що знаходиться між Скіатом і Магнесією і називається Мірмек(1). Після того, як варвари поставили на ньому кам'яний стовп (2), який вони привезли з собою, щоб водрузити на рифі, весь флот варварів, оскільки плавання було позбавлено перешкод, вирушив із Терми і відплив, коли минуло одинадцять днів після того, як Цар покинув Терму. Показав їм на цей риф, що був саме на їхньому шляху, Паммон із Скіру. Пливши цілий день, варвари прибули до Сепіади (3) в Магнесії і до узбережжя, що між містом Каста-наєю і мисом Сепіада.

184. Отже, звідти аж до Фермопіл перське військо не зазнало жодної перешкоди, а його кількість була така, як я встановив на підставі своїх розрахунків(1). Як бачимо, на кораблях, що прибули з Азії і яких там було тисяча двісті сім, коли рахувати на кожному кораблі по двісті чоловік, первісне число військ, що їх дали різні народи, доходило до двохсот сорока тисяч чотирьохсот. Але на цих кораблях крім тубільних моряків були моряки перси, мідійці і саки. Це додаткове число становило тридцять шість тисяч двісті десять. До цього числа і до попереднього я додам ще число людей на п'ятдесятивесельних кораблях, рахуючи пересічно, що кожен такий корабель мав на собі вісімдесят чоловік (2). Цих кораблів, що там зібралися, як я сказав вище (3), було три тисячі. Отже на них, очевидно, було двісті сорок тисяч чоловік. Отакі були морські сили, що прийшли з Азії, в цілому п'ятсот сімнадцять тисяч шістсот чоловік. Число сухопутного війська становило в цілому мільйон сімсот тисяч, а кінноти до вісімсот тисяч. До цього я ще додам арабів-погоничів верблюдів і лівійців-колесничих, число яких я гадаю було двадцять тисяч. Таким чином, загальне число людей на кораблях і сухопутного війська доходило до двох мільйонів трьохста сімнадцяти тисяч шестисот людей. Число, яке я навів — це число військ, що їх було набрано в Азії, і воно не включає слуг, які їх супроводжували, і кораблів, що перевозили харчі та залоги, що були на них (4).

185. До всіх цих, яких я обчислив, треба додати ще число військ, що їх було набрано в Європі. Тут я обмежуся своєю особистою думкою. Отже, елліни з Фракії і близьких до неї островів(1) дали сто двадцять кораблів і залоги цих кораблів доходили до двадцяти чотирьох тисяч чоловік. Що ж до піхоти, яку достачили фракійці, пайонійці, еордійці, бот-тіаї, людність Халкідіки, бріги, піерійці (2), македонці, перрайби, еніанці, долопи, магнети, ахейці і ті, що мешкають на узбережжях Фракії, я вважаю, що військо цих народів досягло трьохсот тисяч. Отже, якщо цю суму додати до тих, що прибули з Азії, то разом це складатиме два мільйони шістсот сорок одна тисяча шістсот десять боездатних чоловік.

186. Отже, число цих боездатних і їхньої обслуги(1) і тих, що були на малих суднах із поживою і ще на інших суднах, що пливли з військом, їх, я гадаю, було не менше, а

більше, ніж боєздатних людей. І їх, я вважаю, було стільки, не більше і не менше, скільки боєздатного війська, отже, воно дорівнювало їхньому числу. Таким чином, Ксеркс, син Дарія, привів до Сепіади та Фермопіл п'ять мільйонів двісті вісімдесят три тисячі двісті двадцять чоловік.

187. Таке було загальне число військ Ксеркса. Що ж до точного числа куховарок і наложниць і євнухів, ніхто не може його визначити, а також і число возів і в'ючних тварин та індійських собак, що супроводжували їх, така велика була їхня маса. Отже, мені зовсім не здається дивовижним, що для них не вистачило води в деяких річках, а дивовижнішим мені здається, як могло вистачити харчів для стільки численної юрби. Справді, я обчислюю, якщо кожна людина одержувала щодня хойнік пшениці і більш нічого, то це становитиме сто десять тисяч триста сорок медімнів на день. І я вже не рахую, що було потрібне для жінок, євнухів, для в'ючних тварин та собак. І серед стількох тисяч людей не було жодного, хто за своєю красою і статурою був би достойнішим мати стільки війська, скільки сам Ксеркс.

188. Отже, коли морське військо прибуло до узбережжя Магнесії, яке простягається від міста Кастанії до мису Сепіди, то кораблі, що прибули туди першими, кинули якорі біля суходолу, а ті, що прибули перегодою, змушені були стояти на якорях у морі, бо тамтешнє узбережжя не було досить протяжним, і вони вишикувалися там носами до відкритого моря у вісім рядів. Так вони провели там ніч, а на світанку замість ясного неба і штилю, які були перед тим, море розбурхалося і на них обрушилася сильна буря з сильним східним вітром, який мешканці тих місць називають геллеспонтським(1). Отже, ті з них зрозуміли, що вітер набрав сили і їм не можна вже стояти на якорях, вони перед бурею витягай кораблі на сушу і в такий спосіб і самі врятувалися і їхні кораблі залишилися цілими. А ті кораблі, що їх буря застигла у відкритому морі, вона кинула на той бік Пеліону, який називають Іпни, а інші викинула на берег. Одні з них було викинуто на той мис Сешаду, а інші море жбурнуло до міста Мелібої (2), а ще інші до Кастанаї. Ця буря була перед тим небаченим явищем.

189. Є переказ, згідно з яким афіняни нібито з порадою бога покликали собі на допомогу Борея, коли вони одержали ще інший оракул, у якому їм було сказано, щоб вони просили про допомогу свого зятя. А Борею за еллінським переказом мав жінку з Афін, дочку Ерех-тея Орейтію. Отже, згідно з цим свояцтвом, як зазначено в цьому переказі, зробивши висновок, що Борею їхній зять, коли вони перебували в Халкіді на Евбеї, щойно вони побачили, що буря дужчає ще більше, вони почали приносити жертви і благати Борея та Орейтію, щоб ті допомогли їм(1) і щоб знищили ворожі кораблі, як і перед тим біля Афо-ну. Чи саме через те Борею напав на персів, там, де вони стояли на якорях, я не можу сказати з певністю. Хоч як там було, афіняни кажуть, Що як і перед тим, їм допоміг Борею, коли він зробив таке, і коли вони повернулися додому, вони спорудили святилище на честь Борея біля річки Іліссос.

190. В цій біді ті, що дуже обмежують число кораблів, що загинули, кажуть, що загинуло не менше як чотириста кораблів, незліченна кількість людей і несказанні скарби. їх було стільки, що синові Кретіна, Амейноклові, з Магнесії ці корабельні аварії

принесли велику користь, бо море викинуло багато золотих келехів, а він підібрав їх, а також багато срібного посуду і всяких перських скарбів і так він знайшов ще і забрав собі цілу купу дорогоцінних речей. Проте ця людина, не будучи щодо іншого щасливою, хоч через ці знахідки стала надзвичайно багатою. В її житті було нещастя, що її гризло: вона стала вбивцею свого сина.

191. Що ж до вантажних суден та інших, які загинули, то їм не було числа. Через це стратеги морського війська побоювалися, щоб фессалій-ці не напали на них і для захисту навколо свого табору спорудили високе укріплення із залишків суден, що зазнали аварії. Адже буря на морі тривала три дні. Нарешті маги, приносячи в жертву тварин і питаючи заклинання вітрові, і ще жертвоприношеннями Фетіді(1) і nereїдам, на четвертий день досягли того, що буря ущухла, або мабуть вона припинилася сама собою. Вони приносили жертви Фетіді, бо від іонійців вони довідалися про переказ, що саме з цих місць її викрав Пелей і що весь мис Сепіада належить їй та іншим nereїдам.

192. Отже, на четвертий день вітер ущух. Але на другий день, після того, як почалася буря, еллінські спостерігачі бігцем зійшли з гір Евбеї і доповіли про все, що сталося з кораблями, які зазнали аварії. А елліни, як почули про це, піднесли молитви Посейдонові Рятівнику і, зробивши йому узливання, поспішили якнайшвидше прибути до Артемісія, сподіваючись на те, що вони зможуть знайти там якісь ворожі кораблі. Отже, повернувшись знову до Артемісія, вони вдруге кинули там якорі і відтоді вони шанують Посейдона під ім'ям Посейдон Сотер(1) і тепер так вони його називають.

193. Варвари, коли вітер ущух і море заспокоїлося, повитягали кораблі на море і попливли вздовж узбережжя, і обігнувши мис у Маг-несії(1), увійшли до затоки якраз навпроти Пагасів. У цій магнесійській затоці є одне місце, де, як кажуть, Іасон і його супутники покинули Геракла (2), пославши його по воду, коли вони попливли до Аї в Колхиду, щоб узяти там золоте руно, бо звідти вони мали вирушити, щоб запастися водою. І через це те місце було названо Афетами (3). Отже, там кинули якорі Ксерксові кораблі.

194. Проте п'ятнадцять із цих кораблів вирушили значно пізніше за інші і побачили еллінські кораблі, які були поблизу Артемісія. Коли варвари вирішили, що там їхні кораблі і підпливли до них, вони опинилися серед ворогів. На чолі варварських кораблів був правитель еолійської Кіми сатрап Сандок, син Тамасія, якого перед цими подіями цар Дарій наказав розіп'яти на хресті з обвинуваченням у тому, що Сандок, будучи одним із царських судей, підкуплений, виніс несправедливе рішення. Його вже повісили, коли Дарій, подумавши, вирішив, що послуги, які він зробив для царів, були більшими за його провини. Визнавши це і вважаючи, що сам він діяв більше з поспіху, ніж із міркування, наказав відпустити його. Отже, тоді Сандок уникнув покарання від Дарія, який подарував йому життя, але тоді, коли він опинився серед еллінських кораблів, не пощастило вже йому врятуватися вдруге. Бо щойно елліни побачили, як перські кораблі наближуються до них, вони зрозуміли їх помилку і, напавши на них, без ускладнень захопили їх.

195. На одному з цих кораблів було взято в полон Арідолія, тирана Алабандів(1) у

Карії, а на одному з інших — Пентіла, сина Демотоя. Він привів із собою з Пафосу (2) дванадцять кораблів, але під час бурі, яка сталася біля Сепіади, він втратив одинадцять кораблів, а на тих, що в нього залишилися, він плів до Артемісія і там його було взято в полон. Елліни, одержавши від них відомості про Ксерксове військо, відіслали їх у кайданах до Корінфського Істму.

196. Отже, морське військо варварів, за винятком одинадцяти кораблів, про які йшлося, під проводом Сандока, прибуло до Афетів. А Ксеркс із сухопутним військом, пройшовши Фессалію і Ахаїю, вже за три дні увійшов до країни маліейців. У Фессалії він улаштував змагання вершників, іспитуючи можливості своєї та фессалійської кінноти(1), бо йому сказали, що фессалійські коні найкращі в Елладі, а еллінські значно відставали від них. Із фессалійських річок лише Онохон (2) не дав стільки води, щоб напувати все військо. А з річок, що течуть в Ахаїї, навіть і та, яка більше за всі інші, Апідан, ледве вистачила для цього.

197. Коли Ксеркс прибув у Алое(1) в Ахаїї, провідники, які показували йому шлях, бажаючи все йому там пояснити, розповіли йому місцевий переказ щодо святилища Зевса Лафістія, що Атамант, Еолів син, порозумівшись з Іно, затіяв згубити Фрікса, і що згодом ахейці згідно з якимсь оракулом піддають його нащадків такому випробуванню (2): старшому в цій родині вони забороняють наближуватися до леїтону (а леїтоном ахейці називають пританейон), а самі вони стережуть його, і коли той зайде, то він уже не може вийти звідти і його приносять у жертву. Крім того, вони ще сказали, що вже багато з цих нащадків, коли йшлося, щоб вони стали жертвами, злякалися і повтікали до іншої країни. А коли проминуло багато часу і вони поверталися до рідної країни, будучи схопленими, вони відсилалися до пританейону (3)... і розповіли, що того, кого приносили в жертву, вели в урочистій процесії до жертovníка, увінчавши його багатьма вінками. Це вони роблять із нащадками Фріксового сина Кіттісора бо колись, коли вони збиралися згідно з оракулом принести в жертву Атаманта (5), сина Еола, як спокутну жертву для очищення країни, прибув цей Кіттісор із Аї(6) в Колхиді і врятував його, і цим викликав гнів бога на своїх нащадків. І Ксеркс, почувши це, коли наблизився до священного гаю, не наважився увійти в нього і наказав усьому військові не заходити туди і до житла нащадків Атаманта виявив таку саму шану, як і до священної округи.

198. Все це сталося у Фессалії і в Ахаїї. Звідти він уступив до Малі-ди, йдучи вздовж однієї морської затоки, де щодня бувають припливи і відпливи(1). Навколо цієї затоки місцевість становить рівнину, подекуди широку і подекуди дуже вузьку. Скрізь навколо височать гори, які оточують усю Маліду, гори високі і неприступні, які називаються Тра-хінськими скелями. Перше місто, що стоїть на шляху того, хто іде з Ахаїї,— це Антікіра (2), поблизу якого тече ріка Сперхей, що спускається з країни еніанців і вливається в море. За нею на відстані приблизно двадцяти стадій тече інша ріка, що називається Дірас (3), яка, кажуть, виникла, щоб подати допомогу Гераклові, коли його охопило полум'я. А за нею ще через двадцять стадій — ріка Мелас.

199. На відстані п'яти стадій від ріки Меласа розташовано місто Трахін(1). У тому

місці біля міста Трахіна країна має найбільшу ширину від гір і до моря. Отже, ця рівнина простягається на двадцять дві тисячі плетрш. Гора, що оточує Трахінію, має глибоку яругу на південь від Трахіна і в цій ярузі тече річка Асоп і її річище тягнеться вздовж передгір'їв цієї гори.

200. На південь від Асопу є ще інша — невелика річка Фойнік, яка витікає з цих гір і вливається до Асопу. Там поблизу Фойніку є найвужче місце, бо там є лише єдиний шлях, такий, що ним може проїхати тільки один віз. Від річки Фойніку до Фермопіл є п'ятнадцять стадій. Між річкою Фойніком і Фермопілами розташоване село Антела і поблизу від нього тече Асоп і далі вливається в море, а навколо села є відкрите місце, де побудовано святилище Деметри Амфіктіоні-ди. Є там ще місце, де засідають амфіктюни, і ще святилище самого Амфіктіона.

201. Цар Ксеркс отаборився в околицях Трахіна, в Маліді, а елліни на перевалі(1). Це місце більшістю еллінів називається Фермопілами, а місцевими мешканцями та їхні сусідами — Пілами. Отже, в цих місцях отаборилися супротивники і кожен із них був паном: один усієї місцевості на півночі, що простягається до Трахша, а інший — місцевості, що тягнеться звідти на південь.

202. Елліни, що чекали в тому місці на персів, були такі: триста спартанських гоплітів і тисяча тегейців і мантинейців, половина тих і половина цих, із Орхомена в Аркадії сто двадцять і ще тисяча з інших міст Аркадії. Стільки було аркадян. Із Корінфа чотириста, з Фліунта двісті і мікенців — вісімдесят. Усі ці прибули з Пелопоннесу(1), а з Бе-отії — сімсот теспійців і чотириста фіванців.

203. До цих приєдналися запрошені на допомогу опунтійські локри(1) з усім своїм військом і тисяча фокейців. Елліни покликали їх через своїх вісників, сказавши, що вони самі прийшли як передовий загін, а решта союзників очікується з дня на день і що вони в цілковитій безпеці з боку моря, яке охороняють афіняни та егінці і' всі інші, набрані в морське військо, і що їм нема чого лякатися. Адже, казали вони їм, це не бог іде на Елладу, але людина і нема такого смертного і не буде такого, який би від свого народження не зазнав би нещастя і чим знатніша людина, тим більше її лихо. Отже, і той, хто іде, будучи смертним, наражається на небезпеку, що не виправдаються його хвастовиті надії. І вони, почувши ці слова, поспішили на допомогу в Трахін.

204. У всіх цих були свої стратеги від кожного міста, але той, хто користався з загальної поваги і хто був проводарем усього війська, це був лакедемонець Леонід, син Анаксандріда, сина Леонта, сина Еврікра-тіда, сина Анаксандра, сина Еврікрата, сина Полідора, сина Алкамена, сина Телекла, сина Архелея, сина Гегесілея, сина Дорісса, сина Леобо-тея, сина Ехестрата, сина Егія, сина Еврістена, сина Арістодема, сина Арістомаха, сина Клеодая, сина Гілла, сина Геракла. Леонід несподівано став царем Спарти(1).

205. Він мав двох старших братів, Клеомена і Доріея і йому навіть не спадало на думку, що він міг бути царем. Проте, коли Клеомен помер, не залишивши по собі нащадка чоловічого роду, а Доріей уже не жив, бо і він загинув у Сщілїї, тоді царська влада перейшла до Леоніда і через те, що він був старший за Клеомброта (бо той був

молодшим сином

Анаксандріда), а крім того, його жінкою була дочка Клеомена. Тоді він прибув у Фермопіли з трьома сотнями, згідно з законом, яких він вибрав із тих, у кого були сини. Він прийшов, узявши з собою також фіванців, число яких я вже наводив, коли сказав про все його військо. Стратегом фіванців був Леонтіад, син Еврімаха. Леонід навмисне взяв їх(1) із собою з такого приводу: оскільки проти них було висловлено підозру в тому, що вони схилиються на бік мідійців. Отже, він покликав їх на війну, бо хотів довідатися, чи і вони пришлють йому військо, або рішуче відмовляться воювати разом із еллінами. Вони, справді, прислали військо, але щось інше мали на думці.

206. Цей загін спартанці послали з Леонідом як авангард, щоб його побачили всі інші елліни і вирушили б у похід і не перекинулися б на бік мідійців, довідавшись, що вони все відкладають виступ. Але пізніше, бо тоді їм заважали карнеї(1), вони мали намір, коли закінчатся свята, залишити в Спарті тільки сторожу і поспішити якнайшвидше піти на допомогу з усім військом. Такий самий намір мали й інші елліни, бо на той час припали і олімпійські змагання. Вони гадали, що битва у Фермопілах може закінчитися так швидко і тому послали цей передовий загін.

207. Отже, це вони мали на думці. Проте еллінів, які були у Фермопілах, коли Перс наблизився до проходу, охопив великий страх і вони почали радитися, чи слід їм відступити. Пелопоннесці гадали, що краще відступити до Пелопоннесу і там обороняти Істм(1). Проте Леонід, коли фокейці і локри рішуче виступили проти такої думки, вирішив залишитися на своїх позиціях і послати вісників до еллінських міст, щоб вони прислали ще людей на допомогу, вважаючи, що в нього мало війська, щоб відбити мідійську навалу.

208. Поки вони так радилися, Ксеркс послав одного вершника-розвідника дізнатися, скільки там еллінів і що вони роблять. Він чув, коли ще був у Фессалії, що в тому місці зібралося небагато війська і що його очолюють лакедемонці, а на їхньому чолі стоїть Леонід із роду Гераклідів. Коли вершник наблизився до табору еллінів і почав розглядати, він не спромігся побачити весь табір, бо йому не було видно тих, хто перебували по той бік муру, який побудували і охороняли елліни, і він міг лише розгледіти тих, що розташувалися назовні перед муром. Тоді він вирішив, що перед муром були лакедемонці. Щодо інших, то він побачив, як деякі з них управляються, деякі причісуються. Побачивши таке, він не зміг підрахувати, скільки їх там було. Коли він розвідав усе, що спромігся, він спокійно повернувся, бо ніхто не переслідував і взагалі навіть ніхто на нього не звернув уваги.

209. Почувши про це, Ксеркс не міг зрозуміти, що там відбувається, адже ці люди готувалися чи бути вбитими, чи вбити всіх, скільки зможуть. Проте, оскільки те, що вони робили, здалося йому сміховинним, він послав за Демаратом, сином Арістона, який був у його таборі. Той прийшов і Ксеркс запитав його про все це, цікавлячись довідатися, що означає те, що роблять лакедемонці. І Демарат відповів йому: "Чи ти не чув тоді, коли ми вирушили проти Еллади, що я казав тобі про цих людей? Проте коли ти мене чув, ти почав глузувати з мене, бо я казав тобі, що бачу, чим закінчиться цей

похід. Адже я, царю мій, всіляко намагаюся завжди казати тобі правду. А тепер почуй це ще один раз. Ці люди прийшли сюди, щоб воювати з нами, щоб ми не пройшли і для цього вони готуються. Я хочу сказати, що такий їхній звичай. Коли наражається на небезпеку їхнє життя, вони опоряджують своє волосся. Знай і це: якщо тобі пощастить підкорити цих і тих, що залишилися в Спарті, тоді, царю, не буде на світі іншого народу, який би підняв руку на тебе і міг би вчинити тобі опір, бо тепер ти виступаєш проти найшляхетнішого царя, який тільки є в Елладі, і проти найхоробріших людей". Ці слова здалися Ксерксові зовсім невірогідними і він знову запитав, у який спосіб такі нечисленні, скільки їх там є, зможуть воювати з його військом. І Демарат відповів: "Царю мій, якщо ти не переконаєшся в тому, що я тобі кажу, тоді ти вважай мене за брехуна".

210. Так він казав йому, але не переконав Ксеркса. Після цього Ксеркс почекав ще чотири дні, все ще сподіваючись, що елліни відступлять, а на п'ятий день, бо вони не тікали, але залишалися непохитні, що здавалося йому зухвалістю і безумством, він розсердився і послав проти них мідійців і кіссійців із наказом, щоб вони взяли тих живими і привели до нього. Коли мідійці атакували еллінів, багато з них загинуло, проте інші приходили на їхнє місце, вступали в бій і не відступали, незважаючи на великі втрати. Тоді всім стало ясно і навіть самому Цареві, що в нього багато людей, але мужів серед них мало(1). Бій тривав цілий день.

211. Отже, коли мідійців було розбито і вони почали відступати і на їхнє місце прийшли перси, котрих Цар називав безсмертними, з проводарем Гідарном. Цар був певний того, що таким воїнам, як вони, перемога дістанеться легко. Проте, коли і вони вступили в бій із еллінами, вони не досягли більшого, ніж мідійське військо. З ними сталося те, що й із мідійцями, бо вони билися у вузькому місці з своїми списками, що були коротші за списи еллінів і не могли використати своєї числової переваги. Крім того, лакедемонці билися пречудесно. Вони всіляко довели перед людьми, що не знали мистецтва війни, що вони знали його досконало. І саме вони довели це в такий спосіб: щоразу, коли вони поверталися спиною до ворогів, нібито кидаючись навітики, але зберігаючи свій щільний стрій, варвари, бачачи, що лакедемонці тікають, починали з гучними криками переслідувати їх, але коли варвари до них наближались, лакедемонці повертаючись до них обличчям, нападали на них і вбивали незліченну юрбу персів. При цьому і серед спартанців були втрати. Нарешті перси, неспроможні, незважаючи на всі свої спроби, вдертися до вузького проходу, нападаючи окремими загонами та в усякі інші способи, відступили.

212. Кажуть, що під час цих атак Цар, який дивився на бій, тричі зіскочував із трону, бо побоювався за своє військо. В такий спосіб відбувалася битва в той день, але і наступного дня варвари не добилися нічого більше. Отже, оскільки їхніх супротивників було мало, перси, сподіваючись, що спартанці були переранені і не зможуть довше чинити опір, відновили свої атаки. Але елліни вишикувалися в кілька рядів і воїни кожного міста билися по черзі, крім фокейців: їх поставили на горі, щоб вони чатували на стежці. І перси, побачивши, що ніщо не змінилося порівняно з попереднім днем,

відійшли.

213. Цар не знав, що робити в такому становищі, коли до нього прийшов один малієць, Ефіальт, син Еврідема. Він уявляв собі, що може одержати від Царя якусь велику винагороду і розповів йому про стежку, яка проходила горою до Фермопіл і через це спричинилася до загибелі еллінів, які займали там позиції проти ворогів. Пізніше він злякався лакедемонців і втік до Фессалії, а після його втечі на одній нараді амфіктіонів у Пілаї пілагори(1) призначили за його голову певну грошову суму. За деякий час він повернувся до себе на батьківщину, в Антікіру, і там Ефіальта вбив один трахінець Атенад із іншої причини (2), про яку я розповім далі в своєму оповіданні, але, незважаючи на це, він отримав від лакедемонців значну винагороду. Такий був кінець Ефіальта після всіх цих подій.

214. Однак є ще інший переказ про те, що один карістієць, Онет, син Фанагора, і один антікірець, Корідалл, звернулися до Царя з такою пропозицією і показали персам шлях через гору, але щодо мене, то я, принаймні, зовсім не вірю цьому переказові. Насамперед, треба зробити висновок про це з наступного: адже еллінські пілагори призначили плату не за голови Онета і Корідалла, а за голову трахінця Ефіальта, бо вони, напевне, я гадаю, мали найнадійніші відомості. Крім того, ми знаємо, що Ефіальт саме з цієї причини втік із своєї батьківщини. Звичайно, навіть не будучи малійцем, Онет міг би знати про існування тієї стежки, коли він деякий час перебував у тих місцях. Але це був не він, а Ефіальт, який провів персів тією стежкою через гору, і тому я вважаю його за винуватця.

215. Ксеркс, якому припало дуже до вподоби те, що йому пообіцяв Ефіальт, сповнений радощів, одразу послав туди Гідарна з його військом(1). Вони вирушили з табору тоді, коли засвічують світильники. Цю стежку показали їм тамтешні малійці і нею провели фессалійців проти фокейців, на той час, коли фокейці перегородили муром прохід і були в безпеці від нападу ворогів. Адже було визнано вже багато років тому, що ця стежка не була потрібною малійцям.

216. Тепер подам опис цієї стежки. Вона починається від ріки Асопа, яка тече гірською ущелиною. Назви цієї гори і цієї стежки однакові — Анопая. Ця Анопая починається з вершини гори і закінчується в Альпені, першому місті Локріди перед Малідою і там біля скелі, що називається скелею Мелампіга(1) і біля житла керкопів, де є найвужче місце стежки.

217. Цією стежкою, такою, як я її описав, усю ніч ішли перси, спершу .перейшовши через Асоп, маючи праворуч Етейські гори, а ліворуч Трахінські гори. Вже почало розвиднюватися, коли вони прийшли на саму вершину гори. На тому місці гори чатували, як я сказав вище, тисяча фокейських гоплітів, обороняючи свою країну і водночас охороняючи стежку. Бо там унизу прохід охороняли ті, про яких я вже згадав, а стежку на горі запропонували Леонідові охороняти фокейці.

218. Фокейці побачили, що перси зійшли на гору, ось як: оскільки вся та гора густо поросла дубняком, а персів не було видно, коли вони підіймалися на гору. Не було вітру і через те, що стало чути гучне шамрання, як це було природне, від листя розсипаного

за землі, фокейці

стріпонулися і почали одягати обладунки, і раптом варвари опинилися перед ними. Коли перси побачили людей, що надягали свої обладунки, вони здивувалися, бо не сподівалися зустріти опору, а тут виявилось військо. Коли Гідарн, злякавшись, чи ці фокейці не були лакедемонцями, спитав Ефіальта, звідки це військо, і коли довідався, хто вони, почав шикувати своє військо до бою. А фокейці, коли на них обрушився град стріл, повтікали на найвищу вершину гори, впевнені, що атака скерована була насамперед проти них, і вирішили готуватися до смерті. Так вони гадали, але перси, що йшли за Ефіальтом і Гідарном, не звернули уваги на фокейців, почавши швидким кроком спускатися з гори.

219. Еллінам, які чатували у Фермопілах, перший, хто сповістив їх, що на них на світанку чекає смерть, був ворожбит Мегістій, котрий досліджував нутрощі жертвних тварин. Згодом і дезертири принесли їм звістку про обхідне переслідування персів. Була ще ніч, коли вони принесли цю звістку, а після них і вартові, які бігцем спустилися з вершин, коли вже почало дніти. То елліни почали радитися, але їхні думки поділилися надвоє. Одні не хотіли покинути своїх позицій, а інші дотримувалися протилежної думки. Після цього вони розлучилися, і одні з них повтікали, розсіялися і попрямували кожен до свого дому, а інші з них прийняли рішення залишитися на місці з Леонідом.

220. Кажуть ще і таке, що сам Леонід відпустив їх, щоб вони не загинули, але для нього і для спартанців, що були з ним, не личило залишати своїх позицій, на які вони встали спочатку для забезпечення оборони. До цієї думки радше схиляюся і я, бо Леонід, коли зрозумів, що союзники були неохочі і не мали бажання наражатися на небезпеку разом із ним до кінця, наказав їм тікати, але для нього було б ганьбою тікати і, навпаки, коли б він залишився там, він прославив би своє ім'я і не заплямував би честі Спарти. Отже, було дано оракул Піфії спартанцям, які звернулися до неї перед цією війною ще на самому початку її, чи зовсім загине Лекедемон від варварів, чи загине їхній цар. Цей оракул вона дала їм у гекзаметричних віршах, і ось що в ньому було:

"Вам, о нащадки Геракла, обширної мешканці Спарти,
Вибір такий: або місто преславне від Перса загине,
Чи вболюватиме гірко за смертю царя, що загине,
Адже не сила биків, ані левів розлючених сила
Справді не здатна незмірену Зевсову стримати силу,
Поки не знищить він міста, чи в гніві царя не заріже".

Отже, я гадаю, цей оракул мав на думці Леонід і, бажаючи, щоб слава дісталася лише спартанцям, він відіслав союзників, так було краще, ніж коли б вони повтікали через незгоду з ним і всупереч правилам дисципліни.

221. Щодо цього я маю ще інше свідчення, дуже важливе(1), а саме: те, що акарнанського ворожбита Мегістія, який супроводжував військо, і який твердив, що його рід походить від Мелампода, і який, досліджуючи нутрощі жертвних тварин,

сказав, що станеться з спартанцями, і його без сумніву Леонід хотів відіслати, проте той сам не хотів покинути їх, але прогнав свого сина, котрий узяв участь у поході і був його єдиним сином.

222. Отже, союзники, яких він відіслав, послухалися Леоніда і віддалилися, а залишилися з лакедемонцями тільки теспійці та фіванці. Фіванці залишилися проти свого бажання, вони не хотіли залишатися(1) (але їх затримав Леонід як заручників), навпаки, теспійці залишилися з власного бажання. Вони не мали на думці покинути Леоніда та тих, хто був із ним, і тікати. Вони там залишилися і їх усіх було вбито. їхнім стратегом був Демофіл, син Діадрома.

223. Ксеркс, зробивши із сходом сонця узливання, зачекав приблизно до того часу, коли наповнюється людом агора, бо так йому порадив Ефіальт, оскільки спускатися з гори було ближче і відстань була менша, ніж перехід через гору та підіймання. Отже, варвари Ксеркса виступили і водночас елліни з Леонідом, як люди, що йдуть на смерть, також виступили проти них, перейшовши до місця в проході, ширшого від того, де вони були перед тим. У перші дні(1), коли йшлося про оборону укріплення, вони зосередилися були в найвужчому місці проходу і там билися. Проте тепер вони почали битися врукопаш поза проходом, і загинуло дуже багато варварів, бо за їхніми загонами воєначальники тримали батожжя і батожили всіх без розбору, увесь час підганяючи їх, щоб вони йшли вперед. Так, як це буває в такому разі, багато з них повпадало в море (2), а інші, яких було ще більше, позатоптували живцем один одного, не звертаючи жодної уваги на тих, що гинули. Оскільки елліни знали, що їм загрожує смерть із боку тих, які оточили їх, пройшовши гірською стежкою, вони використали всі свої сили, б'ючись проти варварів, незважаючи на небезпеку з безумством розпачі.

224. Отже, нарешті, в більшості з них списи поламалися, але вони трошили персів мечами. У цій битві загинув і Леонід, виявивши себе найвідважнішим, а разом із ним також і інші знамениті спартанці. Я довідався про їхні імена, бо вони виявилися людьми, гідними залишитися безсмертними, довідався я і про імена всіх трьохсот(1). Також і серед персів загинуло тоді чимало людей знаменитих, і серед інших двоє синів Дарія, Аброком і Гіперант, які народилися в нього від Фратагуни, дочки Артана. Цей Артан був братом царя Дарія і сином Пстаспа, сина Арса-ма. Він, видавши свою дочку заміж за Дарія, передав йому все своє майно, бо в нього була лише ця дочка.

225. Отже, двоє братів Ксеркса загинули тоді в битві, і поміж персами та лакедемонцями розгорівся запеклий бій за тіло Леоніда, коли, нарешті, елліни перетягли його тіло на свою сторону і чотири рази змушували тікати своїх супротивників(1). Це тривало до тих пір, коли прийшли перси з Ефіальтом. Проте, коли елліни довідалися, що ті прибули, тоді становище на полі бою змінилося. Елліни почали відступати до найвужчого місця в проході і, пройшовши за мур, зайняли позиції, і всі разом вони зосередилися, за винятком фіванців, на тому пригорку, що при вході в прохід, де тепер стоїть мармуровий лев на честь Леоніда. В тому місці вони тримали оборону, б'ючись своїми мечами, всі ті, що залишилися живими, і навіть руками, і кусаючи ворогів зубами, поки варвари не засипали їх стрілами, одні спереду, де вони

завалили мур укріплення, а інші, що обійшли їх іззаду, стріляли з усіх боків.

226. Такими в битві були лакедемонці і теспійці. Про них розповідають, що найвідважнішим виявився спартанець Діенек, який перед тим, як почався бій із мідійцями, сказав таке, почувши від якогось трахінця, що коли варвари стріляють із луків, сонце затуляється від маси стріл, так їх багато, він зовсім не збентежився і не звернув уваги на велику кількість мідійців, відповів, що трахінець приніс добру відомість, оскільки мідійці затуляють сонце, ми битимемось у тіні, а не на сонці. Такі слова та інші подібні до них лакедемоніець Діенек залишив на пам'ять прийдешнім поколінням.

227. Після нього, кажуть, що відзначилися своєю відвагою двоє братів із Лакедемона, Алфей і Марон, сини Орсіфанта. З теспійців найхоробрішими виявився Дітірамб, син Артаміда.

228. На честь цих людей, яких поховали саме на тому місці, де вони загинули, а також і інших, що їх було вбито перед тим, як відійшли відіслані Леонідом загони, було вирізьблено такі написи(1):

"Билися тут проти трьох ворожих мідійських мільйонів

З Пелопоннесу мужів тисяч чотири лише".

Це було написано про всіх, а про спартанців окремо:

"О, перехожий! Скажи там у Спарті її громадянам.

Тут ми всі лежимо, вірні законам батьків".

Це про лакедемонців, а про ворожбита таке:

"Тут ворожбита могила Мегістія— славного вельми,

Вбили мідійці його, скоро Сперхей перейшли.

Знав він, що кери настигнуть його без жалю неодмінно,

Спарти покинуть царя все ж таки він не хотів".

Ті, хто вшанували цих людей написами і стелами, за винятком напису на честь Мегістія, були амфіктіони, а напис на могилі Мегістія написав Сімонід, син Леопрепа, який був його другом.

229. Про двоїх із цих трьохсот, Евріта і Арістодема, розповідають таке, коли вони мали можливість порозумітися між собою і або повернутися вдвох до Спарти, бо Леонід дозволив їм піти з табору і вони лежали хворі в Альпенах, оскільки страждали гострим очним боєм, або коли справді вони не хотіли повернутися на батьківщину і воліли краще бути вбитими разом із іншими, оскільки вони могли тоді вибирати одне з двох, вони не погодилися між собою, і їхні думки поділилися надвоє, і Евріт, коли довідався про обхідний маневр персів, зажадав свою зброю, взяв її і наказав своєму ілотові відвести його на поле бою і, коли той відвів його туди, а сам одразу утік, Евріт кинувся в середину битви і був убитий, а Арістодем був малодушним і так урятувався. Якщо тоді Аріс-тодем хворий повернувся до Спарти, то коли б повернулися обидва вони, я гадаю, що спартанці не так розгнівалися б на них. Але тоді, коли один із них загинув, а другий не міг виправдатися, чому не захотів принести себе в жертву, то не могло бути інакше, щоб спартанці страшенно не розгнівалися на Арістодема.

230. Ось у такий спосіб, кажуть деякі, врятувався Арістодем і повернувся до Спарти з таким виправданням, але інші розповідають, нібито його було послано з табору, щоб він передав певне повідомлення, і хоча він міг би повернутися і ще взяти участь у битві, яка ще тривала, він не захотів, затримавшись в дорозі, і так усунувся, тоді як інший вісник, його товариш, прибув своєчасно, щоб узяти участь у битві, і його було вбито.

231. Отже, коли Арістодем повернувся до Лакедемона, йому там були ганьба та безчестя. Всі його зневажали і ось як ставилися до нього: ніхто з спартанців не давав вогню, ніхто не розмовляв із ним, але всі соромили його, називаючи його Арістодем-боягуз, але він у битві при Платеях сповна скасував те, в чому його обвинувачували.

232. Кажуть, що з тих трьох сотень ще один вижив, якого послали вісником до Фессалії. Ім'я його було Пантіт. Проте, коли він повернувся в Спарту, через те, що всі його там зневажали, він повісився.

233. Щодо фіванців, стратегом яких був Леонтіад, коли вони залишалися разом із еллінами, вони билися з військом Царя, бо були змушені це робити. Проте, скоро вони побачили, що перси перемагають, а елліни з Леонідом поспішили відступити на пригорок, тоді вони відокремилися від них і з простягнутими руками пішли до варварів, кажучи, що справді вони на боці мідійців і були серед перших, які дали землю і воду Цареві, і лише були змушені прийти у Фермопіли, і що вони не винуваті в тому лиху, яке спіткало Царя. Незважаючи на це, їм не пощастило, бо щойно вони підійшли і їх схопили варвари, деяких із них, небагатьох, повбивали, коли вони наблизилися, а більшість із них наказав Цар затаврувати царським тавром(1), починаючи від їхнього стратега Леонтіада, сина якого, Еврімаха, за декілька років, коли він був стратегом чотирьохсот фіванців і здобув місто Платеї(2), там його вбили платейці.

234. Отак воювали елліни, які були у Фермопілах, а Ксеркс покликав до себе Демарата і почав його розпитувати, і першим його запитанням було: "Демарате, ти чесна людина, про це я роблю висновок із справедливості твоїх слів, бо як ти сказав, так воно і було. Ну, а тепер скажи мені, скільки там ще залишилося лакедемонців і скільки з них таких, як оці в битвах, чи вони всі такі без винятку?" Той відповів: "О царю! Велике число лакедемонців і багато в них міст(1). Але те, в чому ти хочеш упевнитися, ти довідуєшся про це. Є в країні лакедемонців одне місто — Спарта, в якому вісім тисяч чоловік(1) і всі вони схожі на тих, що тут воювали, але інші лакедемонці не такі, як оці, проте, вони хоробрі". На це відповів Ксеркс: "Демарате! Як ми могли б із найменшими зусиллями підкорити цих людей? Ну, роз'ясни мені це, адже ти, будиши їхнім царем, повинен докладно знати їхні наміри".

235. Демарат відповів: "Царю мій! Оскільки наполягаєш на тому, Щоб я висловив тобі мою думку, буде правильним, аби я сказав тобі, що я вважаю за краще. Пошли триста кораблів із твого флоту до берегів Лаконії. Там поблизу є острів, що називається Кітери. Про цей острів один із наших людей, Хілон, який був наймудрішим, сказав, що було б кращим, коли б цей острів занурився в море, ніж щоб він залишався на поверхні моря. Так і чекай завжди, що від нього відбудеться те, що я хочу тобі запропонувати. Це було сказано не тому, що він передбачав твій похід, але завжди існувала загроза

якогось походу. Нехай твої кораблі базуються на цьому острові і залякують лакедемонців. І оскільки їм доведеться вести війну поблизу своєї країни, тобі нема чого боятися, поки буде підкорено решту Еллади твоїм сухопутним військом, що вони поквапляться прийти їй на допомогу. І скоро буде поневолено решту Еллади, саме спартанське військо вже буде несильним. Проте, коли ти цього не зробиш, чекай, що з тобою станеться ось що. Є один вузький перешийок при вході на Пелопоннес. У тому місці, коли всі пелопоннесці укладуть союз проти тебе, чекай, що тобі доведеться мати бої ще запекліші від тих, що в тебе були. Проте, коли ти зробиш інакше, тоді тобі піддадуться без бою і той перешийок, і пелопоннеські міста".

236. Після нього взяв слово Ксерксів брат Ахемен, стратег морського війська, якому довелося бути присутнім при цій розмові, бо він злякався, чи не зробить Ксеркс так, як йому запропонував Демарат, і він сказав: "Я бачу, царю, що тебе починають спокушати слова цієї людини, яка заздрить тобі через твої успіхи, а мабуть, і діє як зрадник, бо ти знаєш, що еллінам властиві такі звички, вони заздять тому, хто має успіхи, і ненавидять того, хто сильніший від них. Якщо в теперішньому становищі, коли в нас зазнали аварії чотириста кораблів, ти відокремиш ще триста інших від флоту, щоб вони пливли навколо Пелопоннесу, тоді супротивники стануть рівносильними з тобою. Навпаки, коли весь флот буде зосереджено, їм буде не сила напасти на тебе, бо вони не матимуть кількісної переваги, і, крім того, якщо виступлять разом всі війська, і все морське військо допоможе сухопутному, а сухопутне морському. Але якщо ти розділиш флот, тоді ні ти не зможеш йому бути корисним, ні він тобі. Займися своїми справами і зробиш добре, коли не будеш цікавитися справами ворогів, де вони воюватимуть, що вони зроблять і скільки їх там. Вони й самі здатні подбати про свою користь, як і ми про свою. Що ж до лакедемонців, якщо вони вступлять у бій із персами, то вони не зможуть надолужити втрати, якої вони зазнали".

237. Ксеркс відповів йому: "Ахемене, мені здається, що ти правильно сказав і я так і зроблю. Проте Демарат радить те, що вважає за корисніше для мене, але твоя думка вища за його думку. Адже, звичайно, я, принаймні, не можу припустити, що він не бажає мені добра і про це я суджу на підставі його слів, які він сказав у попередньому випадку і з того, що відбувається в дійсності. Це правда, що громадянин, якщо він не надзвичайно цнотливий, але таких дуже мало, заздрить іншому своєму співгромадянину, який має успіхи, і показує йому своє незадоволення своїм мовчанням, і, якщо той співгромадянин попросить його дати йому пораду, не порадить йому те, що йому здається справді найкращим. Проте якийсь іноземець іншому іноземцеві, котрий має успіх, буває сповненим доброзичливості, і коли той попросить у нього поради, дасть йому найкращу з тих, що має. Отже, щодо Демарата, який є моїм другом, я, нарешті, забороняю лихословити про нього".

238. Так сказав Ксеркс і потім пройшов серед трупів, а від трупа Леоніда, про якого він чув, що той був у лакедемонців і царем і стратегом, він наказав відрубати голову і настромити її на кіл(1). На мою думку, існують й інші докази і серед них найважливіший, що цар Ксеркс розгнівався на Леоніда, коли той ще був живий, як ні

на кого іншого на світі, бо інакше він не зробив би такого неподобства з його тілом, бо, наскільки я знаю, перси шанують більш за всіх інших людей, що виявили себе хоробрими на війні.

239. (Але тепер я повертаюся до свого оповідання(1), там, де я залишив його незавершеним. Лакедемонці першими довідалися про підготування до походу Ксеркса проти Еллади і тоді послали людей до пророчого святилища в Дельфах, де їм було дано оракул, який я навів трохи вище. І вони довідалися про похід у цікавий спосіб. Отже, Демарат, син Арістона, котрий утік до мідійців, як я уявляю собі, і вірогідність підтверджує мою думку, не хотів добра лакедемонцям і можна було б запитати, чи він зробив це з любові, чи із зловтіхи. Отже, коли Ксеркс вирішив піти в похід проти Еллади, Демарат, який був тоді в Сусах, довідався про це і захотів попередити лакедемонців. У нього, звичайно, не було іншого способу передати повідомлення, бо існувала небезпека, що його перехоплять. Тоді він вигадав ось що: він узяв склад ану дощечку, зіскоблив із неї віск, щоб дощечка залишалася без напису, а на її поверхні вирізьбив рішення Царя, а потім залив дощечку розтопленим воском. І так той, хто має передати дощечку не матиме неприємностей від вартових на шляху. Коли дощечку було принесено в Спарту, лакедемонці не могли нічого зрозуміти, поки, нарешті, як мені розповіли, Горго, дочка Клеомена і дружина Леоніда, лише вона здогадалася і порадила їм зіскоблити віск і прочитати на дощечці, що там було вирізьблено. Вони послуухались її, знайшли, що там було, прочитали і потім повідомили і всіх інших еллінів. Ось так переказують, що це сталося.)

ПРИМІТКИ

Книга VII. Полімнія

1.1. До епохи Александра Македонського в Середній Азії не було значних міст, належних до перської держави.

1.2. В III кн. р. 89 і далі не згадується про обов'язок підданців перської держави давати людей для війська, але Дарій наклав на них такий обов'язок. [504]

2.1. Про такий звичай не йшлося тоді, коли Камбіс перебував у Єгипті, а Дарій у Скіфії. Можливо, це було заведено через те, що Дарій на той час уже був дуже старим.

2.2. Треба нагадати, що Гобрій був одним із сімох, які виступили проти магів (III, 70).

3.1. Тобто, близько 487 чи 486 р. до н. є. Демарат пішов у добровільне заслання 491 р. до н. є.

3.2. Із інших джерел нічого невідомо про такий звичай у Спарті. Дарій призначив собі спадкоємця не через пораду Демарата, але під впливом своєї дружини, дочки Кіра, Атосси.

4,1. Дарій помер восени 486 р. до н. є., буди царем 36 років.

5,1. Перси дбали про свої сади і плодові дерева. Царі та сатрапи змагалися між собою, влаштовуючи сади і культивуючи нові породи плодових дерев.

6.1. Алевади були відомою у Фессалії багатою і впливовою родиною, яка нібито походила від міфічного царя Алева. Коли Торак із своїми братами запросив Ксеркса,

фессалійці звернулися до греків по допомогу (VII, 172).

6.2. Хресмологами називалися в давній Греції ворожбити і пророки, такі, як Мусай, Епіменід, Тейресій, а крім того, мудреці, досвідчені тлумачі давніх оракулів. Серед таких був і Ономакріт, який склав збірку давніх оракулів, приписуваних Мусаєві. Він мав недобру репутацію через те, що підробляв оракули і вигадував свої власні.

6.3. Герміонець Лас був ліриком і автором дифірамбів. Його вважали за вчителя Піндара і винахідника "кіклічного танцю".

7.1. Тобто навесні 485 р. до н. є. У єгипетських джерелах є відомість про те, що якийсь фараон царював лише протягом одного року.

7.2. Дарій поводився дуже добре з єгиптянами. Він навіть будував їм нові святилища і ремонтував старі, завершив проведення каналу, що з'єднав Ніл із Червоним морем, і взагалі поважав їхні звичаї, релігію та жерців.

7.3. На відміну від Дарія Ксеркс скасував самоврядування в Єгипті, згідно якому перський цар уважав за спадкоємця єгипетських фараонів, а в номах верховна влада належала жерцям. Очевидно, характерною для Ксеркса була релігійна нетерпимість.

8.1. Перська державна рада складалася з сатрапів та представників знаті.

8.2. Звичайно, тут прийом так званої просопопеї, властивий давньогрецьким історикам. Незапротокольовані промови Ксеркса і його споборників складені Геродотом і виявляють його розуміння державних устроїв. Це свого роду риторичні вправи, що були модними в давній Греції.

8.3. Геродот не дбав про узгодження причин, що спонукали Ксеркса піти в похід на Грецію: помста афінянам за їхню допомогу іонійцям (VII, 5, 8), визначення долі (VII, 8), прагнення Ксеркса завоювати Європу (VII, 5), шанобливість Мардонія (VII, 6) і посилення на "фрігійця" Пелопа, якому вдалося поневолити греків (VII, 11).

8.4. Арістагор не взяв участі в поході, але заохочував до нього.

8.5. За уявленням давніх греків небо було напівсферичним куполом, який спирався на пласку дископодібну землю. Отже, небо і земля стикалися між собою, мали спільні межі. Небо нібито було твердим, власне кам'яним. Звідси вираз "небесна твердь".

Іонійцями Мар доній називає всіх греків. У турецькій та фарсійській мовах Греція називається "Юнан", країною іонійців.

9.2. Тут Мардоній навмисне перебільшує: далеко не вся Індія (в розумінні індійський субконтинент) і не вся Ефіопія (в розумінні східна Африка) були завойовані персами.

9.3. Ассірійці в Геродота — це вавилоняни та халдеї нововавилонського царства (625-539 рр. до н. є.).

9.4. Для персів було характерним те, що вони цілком покладалися на численність свого війська і на велику кількість золота, яку вони мали.

9.5. Звичайно, і тут згаданий вище прийом просопопеї, тобто Геродот пише про те, що міг би сказати в даному разі Мардоній.

10,1. Це не відповідає звичаям давніх персів. Сам Геродот розповідає, що перси вважали почесним, якщо покійника пороздирають хижі птахи та звірі. Греки вважали

великим нещастям, якщо тіло покійника не було поховано. Отже, тут Артабан промовляє так, ніби він був греком.

11.1. Думка про можливість завоювання греками перської держави не могла виникнути в Ксеркса або в когось із греків близько 481 р. Така думка могла бути лише висновком із перемог Кімона, сина Мільтіада, на Кіпрі, які завдали рішучий УДДР могутності персів.

11.2. Пелоп був сином Тантала, який уважався царем Фрігії або Лідії. Перси визнавали Малу Азію частиною своєї держави. Крім того, Фрігієць (Фрюкс) було звичним іменем рабів. [505]

11.3. Очевидно, тут ідеться про дорійське переселення. Дорійці іноді називалися разом із фракійськими племенами фрігійцями (звичайно, помилково).

13.1. На той час Ксерксові мало бути 35-40 років.

15.1. Перський цар мав на голові високу тіару (головний убір перських царів, схожий на фетровий капелюх без крисів), а на ногах червоні черевики. Його плащ і шаровари були пурпуровими, як і все його вбрання, на якому були вишиті білі соколи, священні птахи верховного бога Ахура-Мазди. Його сорочку було підперезано золотим поясом, на котрому висів меч, піхви якого було оздоблено дорогоцінним камінням.

16.1. Уважалося за тяжкий злочин, якщо хтось садовився на царський трон. Очевидно, через це Артабан не наважувався погодитися, побоюючись, чи не хотів Ксеркс згубити його, пропонуючи сісти на трон.

19.1. Те, що в цій розповіді фігурує гілка маслини, викликає підозру про її грецьку основу.

20.1. Тобто 481 р. до н. є.

20.2. Повідомлення Геродота базується на давньому переказі, згідно з яким в переселенні народів узяли участь тевкри та місійці, котрі переправилися через Фракійський Боспор і заволоділи Фракією аж до р. Пенею і до Адріатичного моря. Іонійським морем, як було сказано, Геродот називає Адріатичне море.

20.3. Тут ідеться про війни між різними малоазійськими, фракійськими та грецькими племенами. З цим пов'язано і переказ про облогу Трої.

21.1. Фінікійське судно "гавлос" було широке і округле. Для переправи потрібні були довгі грецькі кораблі (трієри і пентеконтери), які краще витримували морські течії в протоках.

22.1. Із Елаюнта можна було не пропускати грецькі суда з хлібом, що пливли з Чорного моря. З південного краю Калліпольського півострова, де перебував флот, і звідти перевозили продовольство для людей на Афоні.

22.2. Акант — місто на березі Акантської затоки; Торона — місто на Сітонійському півострові.

23.1. Геродот стверджує, що канал на Афонському перешийку було закінчено, і це доведено новітніми дослідниками. Він правильно визначив його довжину.

24.1. Проведення каналу на Афонському перешийку є доказом Ксерксового наміру за всяку ціну завоювати Грецію. Афонський півострів із його Німфейським мисом

становив небезпеку для мореплавства.

25.1. Білим льоном тут називається "жерновець ситниковатий", що росте в Іспанії і з якого карфагеняни виготовляли кодоли.

25.2. Це мис поблизу містечка Левке акте ("білий берег") у Фракії коло Пропонтіди.

25.3. Можливо, що Тіродіза — ототожнення з Тейрістасією, яку географ Скілак згадує слідом за Білим берегом. Еіон на Стрімоні відрізняється від Еіона у Фракії, колонії мендайців на Халкідському півострові на березі Термайської затоки.

26.1. Місцеположення Кріталлів у Каппадокії залишається невідомим.

26.2. Келайни — місто на рівнині коло злиття рік Марсія і Меандру. Ксенофонт (в "Анабасі") твердить, ніби він бачив шкіру сатира Марсія, повішану в печері, з якої витікає річка.

27,1. Можливо, ідеться про внука Креза, сина його нещасного сина (I, 34), який успадкував велике багатство Мермнадів. Його ім'я вказує на зв'язок із пророчим святилищем Дельфів.

27,1. Ідеться про твори знаменитого самосця Теодора.

30.1. Колосси — місто на березі р. Ліку. До 401 р. до н. є. воно було значним і густо залюдненим містом, але після заснування Лаодікеї воно занепало (260 р. до н. є.).

30.2. Власне не під землею, а тече у вузькій ущелині.

31.1. Шанування Ксерксом чинари, зв'язане з культом священних дерев, що їх охороняли демони, як це зображено на ассирійських рельєфах.

31.2. Коли хтось із особистої охорони царя помирав, його негайно заступав інший тому вони називалися безсмертними.

33.1. Мис на європейському березі Геллеспонту між Сестом і Койлами. Мадіт — тістечко за кілька стадій від нього на півдні. Абідос — на азіатському березі.

33.2. Ксантіпп — батько Перікла. Це сталося 479 р. до н. є.

33.3. Про Артаікта в кн. IX, розд. 136.

35,1. Тут ідеться про властиве давнім народам ставлення— до всіх природних явищ [506] так, якби всі вони були схожими на людей. Це характерна для цих народів антропоморфі-зація світу.

36,1. В розповіді про наведення мостів не все зрозуміле. Оскільки за часів Геродота цих мостів уже не було, він використав тут різні повідомлення, які, можливо, суперечили одне одному.

37.1. Ксеркс затримався в Абідосі на цілий місяць, можливо тому, що обидва мости ще не було остаточно закінчено.

37.2. Згадане тут затемнення сонця спостерігалось в Сардах 17 лютого 478 р. до н. є. Геродот або використаний ним інформатор неправильно віднесли цю подію до походу Ксеркса проти Греції, що відбувався за два роки перед тим.

37.3. У давніх греків сонце ототожнюване з Аполлоном, мало віщувати про майбутнє, бо Аполлон був богом дельфійського пророчого святилища.

40.1. Охорона царя, яка йшла перед ним, тримала свої списи вістрям до землі на знак шани до царя. Тут число "тисяча" не означає кількості воїнів, а є назвою цього

загону, начальник якого називався "тисячним".

40.2. Грецький Зевс ототожнювався з перським Ормуздом (Ахура-Маздом).

42.1. Ксеркс вибрав довший, але легший шлях уздовж узбережжя повз Кіму, Міріну і Елаю. Кана — мис малоазійської Еоліди на Адрамітській затоці.

42.2. Це плодюча рівнина, що простягається від глибини Адрамітської затоки до міста Антандра.

43.1. Річище Скамандра (тепер Мендере-су) досить широке, але влітку в ньому буває мало води.

43.2. Тобто Афіні, покровительниці міста Іліона. Цією жертвою Ксеркс хотів уласкавити місцеву богиню. Взагалі було неможливим, щоб маги робили узливання героям троянської війни.

43.3. Місто Гергіта недалеко від Лампсака.

44,1. Найвищий мис, який заходить далеко в Геллеспонт.

51.1. Тут Афіни — це назва радше етнічна, а не власне географічна. Афіни вважалися їхніми мешканцями за столицю малоазійської Іонії.

51.2. Звичайно, побоювання Артабана не мали підстави до битви при Мікалі. 54,1. Ксеркс молився Мітрі, перському богові сонця.

58.1. За міфом дочка Атаманта Гелла впала в море і втопилася, коли разом з братом Фріксом вони перелітали на злоторунному барані з Греції до Колхіди. Її ім'ям було названо протоку Геллеспонт (тепер Дарданелли).

58.2. Місто Агора між Пактіями на Геллеспонті і містом Кардією на Меланській затоці.

58.3. Місто Айнос при впадінні ріки Гебру. Поблизу нього було озеро Стенторіда*

59.1. Доріск — це місто і назва місцевості.

59.2. Серрейон — мис і гора мають однакову назву, відому з міфології, бо там жінки кіконів убили Орфея.

60,1. Чисельність армії Ксеркса тут дуже перебільшено. Навряд чи число воїнів було більше за 200 тис.

61.1. Перелік народів та племен Азії, як і перелік сатрапій і опис царського шляху дуже важливі відомості для вивчення давньої історії. Геродотів опис, очевидно, базується на офіційних перських документах.

61.2. Схожість імен "Персей" і "Перс" спричинилася до виникнення міфу про те, що Перс — родоначальник персів був сином Персея.

62.1. Арії — було загальною назвою індоарійських племен, що розмовляли індоєвропейськими мовами. Ця назва відрізняла індоєвропейських кочовників, що оселилися на територіях середньої Азії, сучасного Ірану і північного Індостану (в долинах рік Інду і Гангу).

62.2. Цим словом називалися, очевидно, різні головні убори, характерні для давніх персів. Греки називали мітрою головну пов'язку, яка притримувалв волосся, а кінці її звисали на потилиці.

65,1. Під деревом тут розуміється бавовна.

69.1. Хітонами тут названо бурнуси, характерні і для сучасних арабів.

69.2. Ідеться про статую богині Анаїт (ім'я, яке в словнику Гесіхія тлумачиться, як "золота"). Обличчя цієї статуї нагадувало обличчя Аркістони.

70.1. Східними ефіопами називалися темношкірі тубільці Індії. В давньогрецькій мові слово "айтіопс" (ефіоп) означало "людина з обпаленим (тобто чорним) обличчям". Звідси темношкірі тубільці Африки та Індії однаково називалися ефіопами. [507]

73.1. Тут у Геродота йдеться про переселення фрігійців із Фракії до Малої Азії. Воно було пов'язано з рухом на південь дорійських племен і переселенням вірменів. Цей рух спричинився до падіння малоазійської хеттійської держави. Вірмени, справді, були споріднені з фрігійцями.

74.1. Назву Олімп мали різні гірські масиви. Тут ідеться про місійський Олімп, між Місією та Віфінією (Бітінією).

76.1. Пророче святилище Арея (Ареса) в пісідійців може бути доказом того, що вони прибули колись до своєї країни з півночі.

80.1. Тобто 479 р. до н. є.

81.1. Слово "телос" у тексті цього розділу означає підрозділ піхоти або кінноти.

83.1. Все військо, крім особистої охорони царя, було поділено на 6 корпусів, кожним із яких командував двоє стратегів.

85.1. Це "лассо", що його на війні використовували сармати, а пізніше гунни.

86.1. Дикі осли, тобто кулани.

86.2. Верблюди у найкращому разі може розвинути швидкість коло 15 кл" у годину.

89.1. Палестинські сірійці — це філістимляни.

89.2. Можливо, через недавнє повстання в Єгипті їх не використовували в піхоті.

90.1. Згідно з переказом Аякід Тевкр утік із своєї вітчизни з кількома троянськими полоненими і заснував місто Саламін на Кіпрі.

90.2. Цар Тегей Агенор, як уважали, був засновником міста Пафос на Кіпрі. Давній грецький діалект Кіпру виявляє схожість із аркадійським діалектом на Пелопоннесі.

90.3. Під азійською Ефіопією тут розуміється Ассирія.

91.1. Кілік, епонім кілікійців, був сином Агенора, братом Європи, Фенікса (Фойніка) і Кадма.

91.2. Вважалося, що більшість грецьких колоній у Памфілії була аргоськими. Сама назва країни — Памфілія означала "край усіх племен". В епіграфічних пам'ятниках збереглися зразки своєрідного памфілійського діалекту.

92.1. Як це було зображено на єгипетських пам'ятниках, такий головний убір був характерним для так званих народів моря.

93.1. Про це було в кн. I, розд. 171.

94.1. Чому Данай, який оселився в Аргосі, пов'язується тут із Ксутом та іонійцями, невідомо. За міфом він був сином Елліна (Геллена) і, вигнаний із Фессалії своїми братами Еолом (Айолом) і Дором, знайшов притулок в Афінах, одружився з Креусою, дочкою Ерехтея, і в них народилося двоє синів Іон та Ахей (Ахай). Міфи про Даная і Ксута вказують на два важливих фактори в складанні давньогрецьких міст-держав. По-

перше, тут згадується "Єгипет", під яким слід розуміти Крит із його давньою культурою, а, по-друге, тут ідеться про дорійців та іонійців, котрі пройшли на південь через Фессалію.

95.1. Тут ідеться про населення Кікладських островів.

95.2. Іонійський Додекаполіс, тобто 12 іонійських міст на західному узбережжі Малої Азії.

95.3. Острови Мелос і Тера були заселені дорійцями.

95.4. Батьківщиною пеласгів на континентальній Греції вважалася Фессалія, де була область Пеласгіотида і місто Пеласгійський Аргос.

95.5. Під Геллеспонтом тут розуміється, крім власного Геллеспонту, також і Фракійський Боспор і Пропонтида.

96,1. Тут Геродот уживає слово "історія" в його теперішньому розумінні.

97,1. Легкі судна, що їх первісно будували на Кіпрі, називалися "керкурами". Чисельність перського флоту тут значно перебільшено. За Есхілом перський флот у битві при Саламіні нараховував 1000 кораблів. **

98.1. Тут фінікійське ім'я еллінізовано за зразком таких грецьких імен, як Арімнест.

98.2. Тобто Маттан, що як загальне ім'я означало "дар" (отже "дар бога", як наше Богдан).

98.3. Сіром, тобто Хірам III, цар Тіра, якого Навуходоносор узяв у полон.

98.4. Тобто Мербал, як загальне ім'я "дар Ваала".

98.5. Торг — цар Саламіна на Кіпрі.

98.6. Гістіай знову після повстання іонійців став тираном в Термерах.

99.1. Цю Артемісію слід відрізнити від її попередниці з таким самим ім'ям, яка побудувала гробницю-мавзолей своєму покійному чоловікові в Галікарнассі.

99.2. Про зв'язок Епідавра з островом Косом свідчить культ Асклепія в обох містах, [508] жерцями якого були Асклепіади, що з їхнього роду походив і славнозвісний лікар Гіппократ.

100,1. Сідонцями часто називали всіх фінікійців. їхні кораблі вважалися за найкращі в перському флоті.

104,1. Як в інших випадках, коли використовується прийом просопопеї, цей діалог Ксеркса з Демаратом вигадано Геродотом.

107,1. Еїон — місто на річці Стрімоні. Здобуття Еїона було першим досягненням об'єднаного грецького флоту під командуванням афінян. Облога тривала з літа 476 р. до н. є. до весни 475 р. до н. є.

108.1. Щоб охороняти узбережжя навпроти острова Самофракії.

108.2. Цю Месамбрію слід відрізнити від іншої на західному березі Понту Евксіну.
109,1. Абдери — місто біля Маронейської затоки, місце народження Арістотеля. 111,1. Очевидно, про це пророче святилище серед греків поширювалися різні чутки. 112,1. Піерійців було вигнано з їхньої країни біля Олімпу.

113,1. Жертвоприношення коней — давній іранський, а також і індійських звичай (ашвамедха). Маги приносили жертву не богові Стрімону, якого шанували греки, а

своєму богові Мітрі.

114.1. На тому місці греки побудували своє місто Амфіполіс.

114.2. Такий звичай, очевидно, існував колись в іранців, але взагалі людські жертвоприношення за часів Геродота були рідкісними.

115.1. Очевидно, це долина, через яку води озера Болби вливалися в Стрімонську затоку.

115.2. Фракійські племена вважали перського царя за бога, а шлях, яким він ішов, священним.

117,1. Через зиск від прориття каналу Артахая було визнано за героя, владаря підземного світу.

121,1. Місто Терма при Термайській затоці було грецькою колонією, але ним заволоділи македонці. Воно стало великим і важливим містом, відколи Кассандр, один із полководців Александра Македонського, заснував на тому місці Фессалоніку, названу так на честь сестри Александра.

122.1. Асса — місто на північному березі Сінгітської затоки, яка одержала назву від міста Сінг (Сінгос).

122.2. Місто Торона дало назву Торонайській затоці. Там же було і місто Сермі-ла. Між ними було розташовано також місто Галепс (Галепсос). Місто Меківерну захопили мешканці блінта і побудували там гавань. Вона була на півострові, що називається Сітонія.

123.1. Місто Потідея (Потейдая) на східній стороні Палленського півострова при Торонайській затоці.

123.2. Ці містечка були низкою маленьких фортець, що обороняли вхід до Фессалонікської затоки.

123.3. Тут ідеться про вузький прохід, що з'єднував тоді Македонію з Фессалонікською затокою біля гирла річки Аксія.

124,1. Сіропайони мешкали над озером Керкінітідою біля ріки Стрімону. Інші пайони мешкали біля джерел Стрімону. Крестонія — це горбистий край навколо джерел річки Хейдору (Ехедору).

126,1. Дикі бики — тури, про яких згадує Гай Юлій Цезар у книзі про війну з галлами.

126.2. Справді, за давнини в Греції існували леви, про що повідомлюють також інші автори, напр. Арістотель і Пліній.

127,1. Гадана первісна територія Македонії, яка відрізнялася від Македонії в широкому розумінні цієї назви. Вона охоплювала рівнину між річками Аксієм та Аліакмоном і передгір'я Бермію, а її столицею були Айгай (Еги) або Едесса.

128,1. З Македонії до Фессалії ведуть три шляхи: на схід від Олімпу вздовж узбережжя до гирлів річки Пеней; через вузьку долину на заході від Олімпу між ним і Піерійськими горами; ще далі на заході від долини Аліакмону через Сермійські ущелини біля горішньої долини річки Тітарісію.

129.1. Геродот пропустив найзначнішу притоку Пеней Тітаресій або Европос.

129.2. Озеро Бойбеїда наповнюється водою переважно річкою Пенеем під час її розлиття.

131.1. Прибережна смуга між Аліакмоном і Пенеем і гірський край на правому березі Аліакмону нижче Камбунійських гір і на північних та східних схилах Олімпу. Згодом ця [509] країна відійшла до долішньої Македонії. Найважливішими містами Піерії були Метона, Підна і Діон.

131.2. В цьому переліку під фессалійцями розуміється плем'я, що переселилося туди з Теспротії і зайняло долину Пенею, змусивши сусідні племена визнати його панування.

131.3. Долопи займали гірську область Пінду від верхів'їв ріки Ахелою до озера Ксініади. Айніанці були в горішній долині Сперхею, Маліейці були навколо Маліейської затоки. На південному сході від Фермопіл були локри-опунтії, локри-епікнемідії. Ахейці мешкали навколо гори Отріс на півночі. Фтіотійських ахейців слід відрізняти від пелопоннеських.

132.1. Згідно з Діодором Сіцилійським цю клятву дали на Істмі представники племен проти тих, які перейшли на бік персів.

132.2. Союз греків, імовірно, складався перед початком повстання іонійців. 133,1. Можливо, це було покарання за спалення святилища Кібели в Сардах (I, 102).

137.1. Ідеться про мешканців Тірінта, які після зруйнування їхнього міста 468 р. до н. є. заснували нове місто біля Аргоської затоки.

137.2. Саме 430 р. до н. є.

139,1. Це виправдання Геродот, очевидно, написав трохи опісля початку пелопоннеської війни.

140.1. Цей оракул було дано, коли Афінам загрожувало вторгнення ворогів, тобто тоді, коли греки відійшли з Темпейської долини і вирішили обороняти Фермопіли.

140.2. Вони обмилися у воді Кастальського джерела, надягли на себе лаврові вінки, помолилися, принесли жертви, а потім увійшли в священний покій (адютон, мегарон), де була золота статуя бога і в глибині його був триніжок, на якому сиділа Піфія.

141,1. Кекропова скеля, тобто Акрополь, де було поховано цього героя. 142,1. Під "дерев'яними мурами" Піфія, очевидно, розуміла кораблі, на яких афіняни мали відпливти далеко на захід.

143.1. Проте Фемістокла було обрано архонтом-епонімом (тобто архонтом, що його ім'ям називали рік його правління) і він почав укріплювати Пірей 493 р. до н. є.

143.2. Тлумачі оракулів намагалися узгодити обидва оракули, вважаючи, що другий оракул був для них порадою поїхати на захід і що засобом рятунку для них були кораблі.

144.1. 483-482 рр. до н. є. створення афінського флоту відбулося після походу Мільтіада на Парос. Воно було пов'язано з війною афінян із егінцями 488-486 рр. до н. є.

144.2. Копальні срібла і міді були власністю держави, які віддавалися на відкуп приватним особам.

144.3. Якщо загальне число громадян на той час доходило до 30 тис, тоді сума

становила 50 талантів.

144.4. Геродот, очевидно, забув, що вже в кн. VI, розд. 89, за його словами, афіняни мали флот, що складався принаймні з 50 кораблів.

145.1. Збори представників відбулися, імовірно, на Істмі навесні 481 р. до н. є., а навесні 480 р. до н. є. зібралися радники і також зосередилися війська.

145.2. Восени 481 р. до н. є., коли прибули наглядачі, Ксеркс ще перебував у Сардах. 147,1. Збіжжя приставлялося в Грецію з Таврійського Херсонесу (тобто з Криму) і з північного узбережжя Понту Евксину і через це Геллеспонт мав для афінської торгівлі велике значення.

148.1. Очевидно, 494 р. до н. є.

148.2. Аргосці, імовірно, хотіли позбутися обвинувачення в медизмі (прихильності до персів). Оракул, на думку Геродота, було дано близько 482 р. до н. є., але не виключається, що він стосується до першого перського вторгнення 491-490 рр. до н. є.

148.3. На троянській війні Агамемнон був головнокомандувачем ахейців. Аргосці твердили, що вони були спадкоємцями мікенського царя. Потім, коли сини Геракліда Арістомаха кинули жереб, щоб поділити між собою Пелопоннес, Аргос дістався старшому синові, Теменові.

149.1. Остаточну відповідь повинна була дати так звана спартанська апелла.

149.2. Проте Клеомен запропонував закон, згідно якому, коли один із царів був у поході, то другий міг приймати рішення. Отже, відповідь спартанця була лише вивертом.

150.1. У цій версії є доля правди, бо аргоських послів було прийнято в Сусах (розд. 151) і до Мардонія було послано вісників (IX, 12).

150.2. Насправді назва персів була пов'язана з країною, Персідією (Парсуа) в Ірані. 151,1. Афінські послы зустрілися з аргоськими послами в Сусах, звичайно, не випадково. Громадська думка бачила в угоді з персами щось ганебне. Через це Геродот зауважує, [510] ніби афіняни прибули в Суси "в іншій справі". Каллій, що був на чолі посольства, зазнав в Афінах жорстоких засуджень.

151,2. Аргосці 462 р. до н. є. склали з афінянами союз і стали ворогами персів.

153,1. Гіерофанти — певний клас жерців підземних богинь, тобто Деметри і Кори (Персефони).

154.1. Клеандр із допомогою народу вигнав олігархів і став тираном 509 року до н. є.

154.2. В Олімпії зберігся його присвятий напис: "Пантарій, син Менекратія, присвятив Зевсові свою нагороду, перемігши в змаганні колесниць славного Гелоая".

154.3. Гелон, старший із чотирьох братів, тиран міста Гели на Сіцилії 491 року до н. є., а в Сіракусах 485-478 рр. до н. є. Його спадкоємцем став його брат Гієрон.

154.4. Наксос на Сіцилії, імовірно, був найдавнішою грецькою колонією на цьому острові. Її було засновано 735 р. до н. є. Туклеєм із Халкідиди на Евбеї. Очевидно, в заснуванні колонії взяли участь і наксосці і звідси її назва. Місто Калліполіс було колонією наксосців і було розташовано поблизу своєї метрополії.

154.5. Леонтіни — колонія Наксосу на Сіцилії, заснована в 729 р. до н. є.

154.6. Сіракуси було засновано корінфіянами під проводом Архія 734 р. до н. є.

154.7. Пославши до них Тімолеонта.

154.8. Камаріна — місто на південному березі Сіцилії.

155.1. Гібла — місто між Гелою та Сіракусами.

155.2. Гамори — багаті землевласники.

155.3. Кілірії, котрі повиганяли своїх панів, були такими, як ілоти в Спарті, пенести в Фессалії та клароти на Криті.

155.4. Касміна — місто, засноване сіракусянами 645 р. до н. є.

155.5. Гелон був тираном протягом 7 років 485-478 рр. до н. є.

156.1. Сіракуси стали центром і столицею держави, до якої належала східна половина Сіцилії.

156.2. Невідомо, де була така Евбея на Сіцилії. В історії цієї країни неодноразово відбувалися такі переселення.

157,1. Посольство греків із Греції до Гелона — історичний факт, але вихваляння ними Афін не відповідає дійсності.

157,2. Союз Гелона з Тероном поширював його вплив на західну половину Сіцилії.

158.1. Найімовірніше тут йдеться про спробу Гелона і Терона захопити карфагенські фортеці на заході Сіцилії: Мотію, Солоент і Панорм близько 483 р. до н. є. Напевне, тут ще не йдеться про похід, що завершився битвою при Гімері 481 р. до н. є.

158.2. Очевидно, йдеться про гавані західної Сіцилії, що належали карфагенянам. Можливо, що в планах Гелона було поширити діапазон грецької торгівлі до Іспанії після поразки карфагенян. Можливо також, що в його планах було створення всегрецького союзу на сході проти персів і на заході проти фінікійців і карфагенян.

159,1. Тут цитата з "Іліади" (VII, 125). Могили Агамемнона показували як в Аміклах біля Спарти, так і в Мікенах.

161,1. Тиранам Сіцилії, як і самоському Полікратові, було принадно, коли їх називали царями (басілейс).

163.1. Гелон називався архонтом усієї Сіцилії.

163.2. Кадм, син Скіфа, був, очевидно, тираном Занкли. Вигнаний звідти Гіппократом, він знайшов притулок у Дарія і там помер (VI, 24). Отже, його син був бажаним гостем у персів.

164.1. Самосців було вигнано із Занкли, яку вони захопили через зраду з допомогою тирана Гели Гіппократа. Звідти їх вигнав тиран міста Регіон Анаксіл.

164.2. Коли Занклою заволодів Анаксіл, за походженням мессенець, вона стала називатися Мессеною (сучасна Мессіна).

165.1. Терон був тираном Акраганта від 488 до 472 р. до н. є.

165.2. Військо карфагенян складалося з найманців із різних середземноморських та африканських племен, серед них лівійці (чи нумідійці) були підданцями карфагенян.

165.3. У карфагенян не було царів, а були так звані суфети, відповідно до грецький архонтів, яких обирали щороку.

167.1. Звичай спалювати цілком жертовну тварину був спільним у семітських племен.

167.2. Культ героїв не було ні у фінікійців, ні в єгиптян. Є припущення, що Геродот сплутав ім'я Гамількар, тобто фінікійське Абд-га-Мелькарт (Баал-карт) із ім'ям бога Мелькарта — покровителя міста Карфаген (Карт — Хадаш— "Нове місто").

168.1. Керкірейці (чи коркірейці) мали тоді 120 військових кораблів. [511]

168.2. Колись у серпні. У вересні північно-східний вітер буває найдужчим, зокрема біля мису Малей. Битва при Саламіні відбулася 25-го вересня.

168.3. Мабуть, керкірейці хотіли залишитися нейтральними, передбачаючи можливий напад карфагенян на їхній острів.

169.1. Геродот гадав, що даний критянам оракул був справжнім, але сучасні історики вважають, що цей оракул було складено після подій (апостеріорі).

170.1. Є думка, що сікани і сікули — це одне плем'я, але існує й інша думка про те, що сікани — це іберійське плем'я, а сікули (від них назва Сікелія, тобто Сіцилія) переселилися на острів із Італії і витіснили сіканів на захід.

170.2. Згідно з міфом Мінос знайшов Дедала в містечку Камік, побудованому для царя сіканів Кокала. Кокал спершу прийняв Міноса як друга, але потім убив його з допомогою своїх дочок.

170.3. Прайос і Поліхна — два міста на центральному узгір'ї Криту в його східній частині. Там було знайдено два "етеокритські" написи. Мешканці цих міст належали до догрецького (етеокритського) населення цього острова. Очевидно, там мешкали різномовні племена.

170.4. Місто Гірія було десь між Тарантом (Тарентом) і Брендесієм (сучасна — Бріндізі).

170.5. Ця кровопролитна битва відбулася 473 р. до н. є.

170.6. Ці приношення Мікіта в Олімпії бачив Павсаній (15 статуй). Фрагменти п'єдесталів цих статуй із написами на них було знайдено. їх присвятив син Мікіта, врятувавшись від тяжкої хвороби.

171.1. Геродот переказує повідомлення "негрецьких" (іноплеменних) мешканців Криту, можливо, носіїв мінойської культури.

171.2. Згідно з цим давнім мінойським переказом місто Кносос, столиця міфічного царя Міноса, тричі після жахливих катастроф відбудовувалася. З цією Геродотовою розповіддю можна зіставити наслідки розкопів у Кноссі. Близько 1700 р. до н. є. давні палаци було зруйновано мабуть землетрусом. 1450 р. до н. є. починається ахейське вторгнення і зруйнування палаців. Третє заселення острова пов'язане з дорійським вторгненням після Троянської війни.

171.3. Дельфійські жерці, які співчували персам, застерігали критян, щоб ті не підтримували афінян і спартанців.

172.1. У Фессалії, як і в інших грецьких державах, була так звана народна партія, яка, проте, не спроможна була перемогти крупних землевласників, очолюваних Алевадами. Народні маси Фессалії були на боці афінян.

173.1. Спартанське військо поділялося на 6 загонів, очолюваних полемархами. Вони були представниками верховного командування, а над ними були обидва царі.

173.2. Із ущелин Петри. Незрозуміло, чому греки лише тоді, коли зайняли Темпейську долину, дізналися, що існує ще інший прохід із Македонії у Фессалію.

175.1. У двох місцях Фермопіли мали шлях для проїзду колесниць. Ширина Темпейської долини має 50 м, але в деяких місцях вона ще вужча. Фермопіли були вибрані, бо вони є єдиним проходом, вузким за Темпейську долину.

175.2. Флот в Артемісії охороняв Евріп (протоку між Аттикою та Евбеєю) і забезпечував тил греків, що були в Фермопілах.

176,1. Тепер море відступило на відстань приблизно 7 км порівняно з епохою Геродота і там утворилися болота через наміви.

177,1. Там зосередилося об'єднане союзницьке військо і поблизу був флот.

178.1. Тобто до Артемісії і у Фермопіли.

178.2. Жінки з почту Діоніса, які називалися також тіями або тіядами.

179,1. Не поблизу острова, а поблизу гирлів Пенею, хоч, можливо, фінікійська ескадра спершу підпливла до острова Скіата і відігнала грецькі розвідувальні кораблі на північ.

180,1. Перси принесли в жертву богові Ваалу, статуя якого була на носі корабля найуродливішого і, як вони гадали на підставі його імені Леонт, найсильнішого полоненого.

183.1. Мюрмес (буквально — мурашка), який тепер називається Літарі (камінець).

183.2. На знак того, що там небезпечне місце для кораблів.

183.3. Сепіада — мис навпроти острова Скіату, що тепер називається мисом Святого Георгія.

184,1. Очевидно, Геродот не міг знайти вказівок на число військ і кораблів у державних перських архівах. Він покладався на переказ, згідно якому Ксеркс привів із собою із [512] Азії три мільйони воїнів проти Греції. Він не враховував втрати внаслідок хвороб і дезертирства під час походу.

184.2. Такою спершу була залога грецьких кораблів у протилежність до персько-фінікійських. Капітани (навархи) атакували ворожі судна, пробиваючи носовим тараном їхні борти.

184.3. Тобто в р. 97.

184.4. Тут ідеться про залоги кораблів і власне про веслярів, які були в трюмах кораблів.

185.1. Тобто з островів Тасосу та Самофракії (Самотраки).

185.2. Очевидно, решта тих піерійців, що залишилися в давній Піерії.

186,1. У грецькому війську кожного гопліта (воїна в повному обладунку) супроводжував його слуга (сказати б, денщик), який ніс пожиток, продовольство та щит воїна, а кожного вершника супроводжував конюх. Навряд чи так було і в персів.

188.1. Тут ідеться про північно-східний вітер (норд-ост), який давні греки називали Кайкіас або Геллеспонтій.

188.2. Мелібоя розташована на передгір'ях гори Осей.

189 . Згідно з міфом Ерехтей був царем Афін. Його дочку Орейтію (Орейтю) викрав бог північного вітру Борей (Боррас) так, як Плутон (Гадес) Персефону. Він забрав її до себе у Фракію, де вона народила йому двох синів Зета і Калаїда, які приєдналися до аргонавтів. Орейтія стала богинею вітрів. Біля річки Іліссос було поставлено жертovníк Борееві.

191,1. Фетіда (Тетіда) відмовлялася взяти шлюб із смертним чоловіком, але Пелей за порадою кентавра Хірона міцно тримав її, а вона, як Протей, змінювала свої форми, щоб налякати його. Серед інших метаморфоз вона перетворювалася і на каракатицю (сепію) і звідси берег дістав назву Сепіади, але, нарешті, вона прийняла форму жінки, зрозумівши, що такою була воля Зевса.

192,1. Багатьох олімпійських богів називали "рятівниками" (Сотерес), але найчастіше так називали Зевса (Зевс Сотер).

193.1. Мис Айонтіон на південно-західному березі Магнесії.

193.2. За іншою версією міфу Геракла покинули на місійському березі Пропонтіди, де він розшукував свого улюбленця Гілла, якого викрали німфи.

193.3. Афети були на березі Пагасейської затоки біля мису Аянтіон, навпроти мису Посейдіон.

195.1. Алабанди — місто в Карії.

195.2. Пафос — місто на південному заході Кіпру (тепер — Ктіма, Новий Пафос на узбережжі).

196.1. Фессалія славилася своїми конями.

196.2. Річки Онохон, Апідан і Еніпей витікають із схилів гори Отріс. Вони вливаються, з'єднавшись, в Пеней.

197.1. Алое — давнє місто мірмідонян на північному заході від гори Отріс поблизу Пагасейської затоки. Вважалося, що його заснував Атамант, беотійський цар, батько Фрікса і Гелли. Міф про Атаманта пов'язує його з двома центрами догрецьких мінійців —беотійським Орхоменом і магнесійським Іолком (сучасне Волос). У Беотії поблизу Коронеї існувало святилище Зевса Лафітія, де згідно міфів Фікс, якого хотіли принести в жертву, був урятований посланим богами бараном із золотим руном. Лафістіон — це гора над Орхоменом.

197.2. Тут Геродот, мабуть, через свою побожність висловлюється досить неявно.

197.3. Вважається, що тут пропущено кілька слів.

197.4. За іншою версією міфу Фрікс одружився з дочкою колхідського царя Аета Іофассою і в них було четверо синів: Аргос, Фронтіс, Мелас і Кітісірос.

197.5. Згідно з міфом Атамант після втечі Фрікса з'їхав із глузду, вбив одного із своїх синів Леарха. Його жінка Іно, рятуючись від нього, кинулася в море із своїм сином Мелі-кертом і відтоді стала морською богинею Левкотеєм.

197.6. Ая — країна царя Аета, де було місто Кіта або Кітая, яке сучасні грузинські вчені ототожнюють із Кутаїсом.

198.1. Припливи та відпливи в Середземному морі незначні, крім тих, що бувають в

Евріпі.

198.2. Це не та Антікіра, що у Фокіді в Корінфській затоці. Ця Антікіра була там, де шлях перехрещувався з рікою Сперхеєм. [513]

198,3. Річка Дірас тепер називається Горгопотамос, а Мелас — Мавронер'я. Вони вливаються в Сперхей.

199,1. Це місто Трахін розташоване на шляху до Фермопіл, на заході від долини річки Асопу.

201,1. Поблизу власне Фермопіл, тобто там, де була середня брама. Битва відбулася для оборони цієї брами. Лише в остійний день греки підійшли до ширшого місця в проході і потім зайняли позицію на горбі за муром.

202,1. Геродот повідомлює лише про 3100 пелопоннесців. Решта, про яких сказано в написі, щось як 4000, очевидно, склалися із спартанських періеків (періойків).

203,1. До них належали і локри епикнемідії.

204,1. Оскільки Леонід став героєм, тут наводиться повна його генеалогія.

205,1. Леонід особисто прибув у Фіви і примусив фіванців дати допоміжне військо.

206,1. Карнейські свята відбулися в серпні 480 р. до н. є. перед Олімпійськими змаганнями. Битва при Фермопілах сталася наприкінці серпня.

207,1. Геродот характеризує пелопоннесців, як егоїстів, яким було байдуже, що станеться з Грецією на півночі від Істму.

210,1. Незважаючи на це, вони вперто билися цілий день, хоч і не успішно.

213.1. Амфіктіони збиралися на раду двічі на рік, навесні та восени, у Фермопілах і в Дельфах. Пілагори були представниками різних племен для обговорення політичних питань, що стосувалися амфіктіонів і гіеромнемонів, які розпоряджалися майном дельфійського пророчого святилища. Оскільки амфіктіони займалися переважно релігійними питаннями, зрада Ефіальта розглядалася як святотатство.

213.2. Тут не наводиться причина і через це деякі дослідники вважають, що Геродот хотів продовжити своє оповідання і після 479 р. до н. є.

215,1. Уважається, що Гідарн почав свій наступ через долину Асопу, а це означає, що перси вже перед тим захопили Трахіну.

216,1. В міфі розповідається, що Геракл заснув на цій скелі і туди прийшли керкопи, мавпоподібні надприродні істоти, і викрали його зброю. Прокинувшись, Геракл піймав їх і прив'язав головами додолу до кінців жердини, яку він наче коромисло тримав на своїх плечах. У цьому становищі вони побачили Гераклів зад і зрозуміли, що він є тим чорнозадим (мелампюгос), про котрого їм казала їхня мати, і тоді вони почали сміятися і жартувати. Геракл, утішений їхніми жартами, розв'язав і відпустив їх.

221,1. Ясно, що в цих розділах Геродот намагався виправдати союзників, які покинули Леоніда, посилаючись на те, що його смерть було зазделегідь визначено оракулом. Проте, оракул, про який тут ідеться, було складено після битви при Фермопілах, постфактум.

222,1. Те, що розповів Геродот про вчинок фіванців, викликало обурення Плутарха. Можливо, що Геродот повірив зловмисним чуткам, які поширювалися в Афінах проти

фіванців.

223.1. Перед тим греки обороняли фокейський мур при його середній брамі, але через те, що їх там дуже атакували перси, вони відступили до вузького місця. Там вони зазнали нових атак перед середньою брамою.

223.2. За два сторіччя після того, під час нападу галатів, море в тому місці було настільки глибоким, що афінські трієри могли підійти до берега, щоб вивантажити військове спорядження.

224,1. В 440 році до н. є. останки Леоніда було перенесено до Спарти і на його гробниці було поставлено пам'ятник із іменами всіх 300 спартанців. Цей пам'ятник бачив Павсаній, а мабуть і Геродот.

225,1. Східна брама залишалася без оборони в тилу в спартанців.

228,1. Щодо 700 теспійців і опунтійських локрів, існували інші віршовані написи. Всі вони приписувалися поетові Сімоніду.

233.1. Так, як рабів, що втікали від свого пана.

233.2. Фулідід (II, 2-6) докладно описує напад фіванців на Платеї. Він виправляє відомості Геродота: згідно йому число фіванців було не 400. але трохи більше 300, із яких 180 було взято в полон і вбито, а Еврімах не був на чолі фіванців, але двоє беотархів.

234.1. Якщо до Лаконії, країни спартанців, віднести також Мессенію та Кінурію, то можна казати про сто лакедемонських міст.

234.2. Це число, напевне, є перебільшенням. Під час пелопоннеської війни близько 418 р. до н. є. і в битві при Корінфі в 349 р. до н. є. число спартанців разом із перісками доходило до 6 тис. [514]

238,1. Варварський звичай знущатися з мертвого ворога. Як розповідає Ксенофонт у "Анабазі", Артаксеркс також знущався з свого мертвого брата.

239,1. Весь цей розділ вважається критиками тексту за не належний Геродотові. Є думка, що він мав бути вступом до наступної книги "Історій" або, що частина тексту, яка зв'язувала його з наступною книгою, була втрачена і хтось згодом устативив цей розділ.